

ASİF HACILI

AHISKA TÜRKLƏRİ:

**İNANC
DÜNYASI**

Bakı – «Mütərcim» – 2014

Elmi redaktoru:

Cabir Xalidov

Əməkdar mədəniyyət işçisi

Asif Hacı. Ahıska türkləri: inanc dünyası.

– Bakı: «Mütərcim», 2014. – 108 səh.

Kitabda Axısqa türklərinin mənəvi aləmində, toplum həyatında, adət və mərasimlərində mifoloji təsəvvürlərin və islam inancının əhəmiyyəti şərh edilir, mifopoetik və dini məzmunlu folklor mətnlərindən və ədəbi əsərlərdən nümunələr təqdim olunur.

Asif Hacı. Ahıska türkləri: inanç dünyası.

– Bakı: Mutercim, 2014. – 108 seh.

Kitabda Axısqa türklərinin mənəvi aləmində, toplum həyatında, adət və mərasimlərində mifoloji təsəvvürlərin və islam inancının əhəmiyyəti şərh edilir, mifopoetik və dini məzmunlu folklor mətnlərindən və ədəbi əsərlərdən nümunələr təqdim olunur.

H $\frac{4702060000}{026}$ 209-14

© Asif Hacı, 2014

İÇİNDƏKİLƏR

TARİX / 5

Cənubi-qərbi Qafqazda türk-islam nüfuzu; “Didi Türkoba” (“Böyük Türküstan”), Borçalı və Axısqa; Axısqa Atabəyliyi (Samshi Saatabaço); Çıldır əyaləti; Axısqa paşalığı və ya Çıldır bəylərbəyliyi; Süqut; Dirçəliş; Sürgün; Mill mücadilə

FƏRD / 12

Milli kimlik. Türk və müsəlman ruhu. Vətən sevgisi. Doğma yurd – inanc mənbəyi. İnsanlığa sevgi. Alın yazısı və mübarizlik. Mərdlik, ləyaqət və qürur. Qəhrəmanlar, şəhidlər, övliyalar, üləmələr, sənətkarlar diyarı. Təmkin, səbr və rəhm. Sədaqət, halallıq, zəhmətkeşlik. Qadın - “evinin dirəyi, erkəyinin urəyi”

TOPLUM / 17

Ailə, nəsil, taxım, uruq, el anlayışları. Ağsaqqal, valideyn və övlad münasibətləri. Gəlin, damad. Qardaş, bacı. Köy, mahal. Toplum həmrəyliyi: damazlıq, moqdan. Etnik etiket, ünsiyyət formaları, mərasimlər. Danışq yasaqğı - “əl dili”. Yeminlər, məsəl, kəlam, and, qarğış, alqış. Sufre etiketi

MƏRASİM / 28

Dini adət və mərasimlər: Mövlud, Rəcəb, Şaban ayları, Qəndillər, Qurban, Ramazan. Toy və nikah. Yas mərasimi. Deyimlər (ağılar). Şəriət və adət

TAPINCLAR / 42

Magik-mifoloji dünya duyumunun izləri. Tapınclar (Məzar tapıncı. Xarabalıq tapıncı – pəglər. Xıdırəlləz kultu. Al arvadı kultu. Nazar kultu. Qurd tapıncı. Ağac tapıncı. Su tapıncı. Cəməcürə. Mataur). İnanışlar (Doğuluşla bağlı inanışlar. Uğur və uğursuzluqla bağlı inanışlar). Yuxular, yozumlar, fallar. Xalq təbabəti. Təqvim və ölçülər. Dualar

FOLKLOR VƏ ƏDƏBİYYAT / 66

Şeir-sənət yurdu. Dini rəvayətlər (Dünyanın yaranması. Xizir və Musa. Hax Aşuği Kərəm. Eyilərdən olan gəlin). Dini məzmunlu xalq şeiri (Sabax oldi. Qıl namazi. Allah, mədəd eylə bizə. Hasanım vay, Huseynim can! Cami-əmbiya. Zaman axır zaman oldi). El şairlərinin dini məzmunlu şeirləri (Xasta Hasan. Aşiq Öməri. Məhtümi. Dərtli. Molla Məhəmməd Səfili.

Novruz və Nəcibin deyişməsi. Usta Mürtəz. Cabir Xalidov. Zarzimali Arslan. Həmdi Yitgün. Güləhməd Şahin)

TARİX

Bizdən iraq oldu o gözəl cami...

Axısqa ərazisi qədimlərdən türk-islam mədəniyyəti mərkəzlərindən biri kimi tanınıb. Tarix boyu buralar müxtəlif xanədanların təsirində olsa da, yerli türk mədəniyyəti özünəməxsusluğu və zənginliyi ilə seçilib. Hələ XII əsrdən dövlətçilik ənənəsi yaratmış Axısqa türkləri bütövlükdə islam tarixi və mədəniyyətində iz qoymuşlar.

Türk-islam nüfuzunun Axısqada, ümumən cənubi-qərbi Qafqazda əhəmiyyətini belə bir fakt da təsdiq edir: həmin dövrlərə aid gürcü mənbələrində indiki Gürcüstan ərazisi “Kartveloba” (“Gürcüstan”) və “Didi Türkoba” (“Böyük Türküstan”) adlı iki hissəyə bölünür! Əsas mərkəzi Axısqa-Axılkələk və Borçalı olan “Didi Türkoba”nın hərbi-siyasi qüdrəti XIII əsrdə elə güclənir ki, İlxanlılar dövründə, 1267-ci ildə, türklər Axısqağın Gürcüstandan asılılığına son qoyur və paytaxtı Posxov yaxınlığında Caksu qəsəbəsi olan Samshi qırpaq bəyliklərini elan edirlər. Əsas 1267-1268-ci illərdə qoyulmuş Samshi bəyliyi müəyyən dövrlərdə zəifləsə də 1578-ci ildə Osmanlı fəthinə qədər faktiki müstəqilliyini və türklüyünü saxlamış, Axısqa bəyliyi, gürcü mənbələrində isə Saatabaqo, Samshi Saatabaqo (Atabəylər yurdu, Samshi Atabəyliyi) kimi tanınmışdır. Beləliklə, Axısqa XIII-XVI əsrlərdə 310 il özünü idarə etmiş, geniş ərazilərə hökm edən, xaricə ekspansiya gücü və zəngin islam-türk mədəniyyəti olan müstəqil bəylik kimi tarixə düşmüşdür.

XVI əsrdə Axısqa atabəyliyi iki türk xanədanı – Osmanlı və Səfəvilər arasında mübarizə meydanına çevrilir. Osmanlı və Səfəvilər arasında 1578-ci ilin avqustunda Çıldır döyüşündən sonra Axısqa atabəyliyi Osmanlı dövlətinə birləşdirilir, paytaxtı Axısqa olan Çıldır əyaləti qurulur. 1590-cı ildə Osmanlılar və Səfəvilər arasında bağlanan sülh

sazişi Axısqanın sultanlıqda yerini möhkəmlədir. 1628-ci ilə qədər Axısqada atabəylik forması saxlanır, sonra isə paşalıq yaradılır. Şahzadə Vaxuşti Baqratiyoninin yazdığı kimi, osmanlılar heç kimdən xristianlıqdan imtina tələb etmir¹, əksinə katoliklərə və yəhudilərə də sığınacaq verirlər.

1628-ci ildən rəsmən Axısqa paşalıqı və ya Çıldır bəylərbəyliyi adlanan bu əraziyə həmin dövrdə Səfər paşa (1625-1635) başçılıq edir. Sonrakı dövrlərdə paşalıq xeyli güclənir, Çıldır gölündən Borjoma qədər 21 sancaqdan ibarət, 15 şəhəri olan qüdrətli vilayətə çevrilir. Paşalıq dövründə burada güclü qalalar tikilir, məscidlər ucaldılır, mədrəsələr, kitabxanalar açılır.

Bütün Qafqazda və Osmanlıda tanınan Əhmədiyyə camesi və mədrəsəsi, Azqurda Ulu came, digər din mərkəzləri, uləmalar, övliyalar yurdu olmuş Axısqa bölgəsində ilahiyyatın, fəlsəfənin, elmin, mədəniyyətin yüksək səviyyəsinə dəlalət edir.

Axısqanın yüksəlişi XIX əsrə (1828-ci ildə qraf İ.F.Paskeviç tərəfindən işğal edilənə) qədər davam edir, paşalıq və 50 minlik əhalisi olan Axısqa şəhəri sultanlığın mühüm mədəniyyət mərkəzinə çevrilir...

Lakin on doqquzuncu əsrin əvvəllərində Axısqanın Çar imperiyası tərəfindən işğalı buranın islam-türk mədəniyyətinə böyük zərbə vurur. Bir çox məscidlər, mədrəsələr məhv edilir, bağlanır, zəngin kitabxanalar müsadirə edilərək Peterburqa aparılır, dindarlar təqib olunur, əhalini xristianlaşdırmağa cəhdlər edilir.

Bu baxımdan, Axısqa kitabxanasının müsadirəsi zamanı baş vermiş və general N.N. Muravyovun (bu müsadirədə Abbasqulu ağa Bakıxanov da tərcüməçi kimi iştirak edib) qələmə aldığı bir hadisə ibrətamizdir². Muravyov yazır ki, Əhmədiyyə camesindəki kitabxananı araşdırmaq üçün

¹ Вахушти Багратиони. История Царства Грузинского. Пер. Н.Т.Накашидзе. Тбилиси, 1976, с.208

² Вах: «Тифлиские Ведомости», № 4, 25 января, 1829 г.

70 yaşlı ağsaqqal olan Axısqa əfəndisini köməyə dəvət etdik. Əlyazmaları araşdırılan vaxt kitabxanada, bu müqəddəs elm məbəbində, bir top mərmisi tapılır. Mərmi kitabxananın divarını deşib içəri düşmüş, amma partlamamışdı. Muravyov mərmini götürüb ixtiyar əfəndiyə yaxınlaşır və gülümsəyərək soruşur:

– Hörmətli əfəndi, bəs bu naməni hansı sətərə yazacaq?

Zabitin sözləri qocaya çox təsir edir, sifəti tutulmuş əfəndi mərmini alıb əlində hərləyir, dərinləndən köks ötürüb deyir:

– Bunu isə bu dünyanın faniliyi haqqında xatirələr cərgəsinə yazın...

A. Bakıxanovun tərtib etdiyi məlumatda bildirilir ki, Əhmədiyyə cəmesində ayrıca binada yerləşən mədrəsədə türk, ərəb və fars dillərində müxtəlif elmlər tədris olunmuş. Abbasqulu ağa bu güclü tədris ocağının Axısqada həmişə mövcud olduğunu ayrıca qeyd edir. Kitabxanadan tapılmış 300-dən çox nadir əlyazması və çap kitabları əsasən dərslərlərdən və elmi əsərlərdən ibarət imiş. Bakıxanov bunlardan 148 nömrə altında 153 cild kitab və iki nadir Quran seçmiş və onların həm ərəb, həm də rus dillərində 14 səhifəlik təsvirini vermişdir.

Abbasqulu ağa qrammatika, ritorika, söz sənəti, riyaziyyat, astronomiya, fəlsəfə, ilahiyyat, hüquq, ədliyyə və başqa sahələrə aid bu nadir əsərlərin Rusiyada yaradılacaq Asiya tədris müəssisəsi üçün çox gərəkli olacağını xüsusi göstərir.

...Ərzurum, Ərdəbil, Bəyazıt, Dərbənd, Qars, İrəvan, Təbriz, Gəncə, Bakı əlyazmaları kimi, Axısqanın mənəvi sərvəti də Peterburqa göndərilir...

Beləliklə, bir çox müsəlman mərkəzləri, kimi, Axısqanın da türk-islam mədəniyyəti süqut edir, bu tarixi hadisələr folklorunda, ədəbiyyatda geniş əks olunur.

Axısqanın işğalı, Əhmədiyyə cəmesinin və mədrəsəsinin taleyi xalq şeirində belə ifadə olunub:

*Əhmədiyyə camisi söküldü,
Arabayla Urusetə çəkildi,
O vaxt mislimanın beli büküldü,
Ağla, nənəm, ayrılacax zamandır.*

*Qara dəniz axmam diyor,
Ədrəfimi yıxmam diyor.
Adı gözəl Osman Paşa
Axısqadan çıxmam diyor;*

*Qara dəniz axar gedər,
Ədrəfini yıxar gedər.
Adı gözəl Osman Paşa
Axısqadan çıxar gedər.*

Koblıyan (Altunqala) bölgəsindən olan Çərkəzoğlu (XVIII-XIX əsrin əvvəlləri) hələ Tiflis (1801) və Şirvanın (1806) işğalına belə münasibət bildirmişdi:

*Qoca Gəncə, Şirvan alkan boyandı,
Üləmə yatağı Şəki də yandı,
Tiflisdən Azqura gəldi dayandı,
Bunlar bizə xitab: “uyan”, degilmi?*

Axısqanın süqutundan sonra Aşıq Gülali belə yazırdı:

*Axısqa gül idi gitti,
Bir əhli dil idi gitti,
Söyləyin Sultan Mahmuta,
İstanbul kilidi gitti.*

Pulateli Molla Məhəmməd Səfili:

*Axısqa yıxılmış, olmuştur əsir,
Nə kilim qalmışdır, nə əski həsir,*

*Əhmədiyyə camisi olmuşdur yesir,
Ağliyer gözlərim, dolmuşdur kana...*

Molla Məhəmməd Axısqanın işğalından sonra buralara sahiblənməyə başlayan ermənilərin şərəfsiz hərəkətlərinə, dinə-imana zidd davranışına da ürək yanğısıyla münasibət bildirir:

*Xerolilar Osmannıya qaçarlar,
Ermanilər sədirlərə³ keçarlar,
Cami havlisində şarab içarlar
Nə gündən günlərə qaldın, camican.*

*Ermanilər gəlür bunda tururlar,
İstikani bir-birinə vururlar,
Əzənin yerinə zəngi vururlar,
Oxunmaz əzənlər, qaldın, camican.*

Bu məqamda vaxtilə qaçqın və səfil erməniləri Axıl-kələkdəki Dırqına kəndində ürək genişliyi ilə qarşılamiş, onlara yer vermiş, əvəzində şairin otlağına yiyələnmiş təzə qonşuların həyasız nankorluğuyla üzləşmiş Xasta Hasanın söylədikləri yada düşür:

*Erməniyə yol açıldı,
Yuva saldı Dırqınada
Yerli getdi, yersiz qaldı,
Əcəb haldı Dırqınada.*

*Adına deyillər Tigrən,
Üzündəki ətdən igrən,*

³ Sədir - məclisin yuxarı başı, hörmətli yer (qeydlər kitabın redaktoru Cabir Xalidovundur).

*Əlindəki dəmir dirgən
Çalhaçaldı Dırqınada.*

*Çayırları düz gördülər,
Özlərini yüz gördülər,
Xəstəni yalnız gördülər,
Qalmaçaldı Dırqınada,
Yersiz gəldi, yerli qaç.*

Axısqaanın işğaldan sonrakı acınacaqlı halı şair Abdul-lahın “Həzə şikəstə” şeirində tarixi-bədii ifadəsini tapıb. Dinin-imanın əldən getdiyini, haqq-ədalətin tapdandığını, yaxşı-yamanın seçilmədiyini görən şair bədbin ovqata qapılır, şəxsi və milli taleyin faciəviliyindən əzab çəkir və çıxış yolunu Osmanlıya mühacirətdə görür. Eyni zamanda, mühacirətin də millət və din-iman üçün faciəviliyini anlayır:

*...Fursət buldi kafir tutdi cahani, heç ərəmaz
urus yaxşı-yamani,
Şəriyətə nətbin etdi zakoni, kamusuna vardur
meyyəmin sənin.*

Sovet dövründə yaddaşlarda saxlanmış, kağızdan kağıza köçürülərək gizli şəkildə əldən-ələ ötürülmüş bu nümunə dövrün ab-havasını dolğun əks etdirdiyi üçün maraqlı doğurur⁴.

Keçən yüzilin əvvəllərində Axısqa mahalında türk mədəniyyətinin müəyyən inkikası izlənilir, müasir tipli məktəblər, mətbuat, teatr yaranır⁵. 1944-cü il sürgünü Axısqa mahalının türk mədəniyyətinin inkişafına son qoyur. Lakin

⁴ Bax: Asif Hacı. Axısqa türkləri: Vətən bilgisi. İstanbul, 2009, s.447-448

⁵ Bax: Abbas Hacıyev. Tiflis Azərbaycan və Adıgün türk teatri. Bakı, 2006; Prof.Dr. Abbas Hacıyev. Adıgön Türk Tiyatrosu // “Bizim Ahıska”, 2008, Sayı 9

Axısqa türkləri bütün vətəndaşlıq hüquqlarından məhrum edildikləri sürgün illərində də öz milli varlıqlarını və mədəniyyətlərini saxlaya bilirlər. Tarixin bütün bu keşməkeşlərinə baxmayaraq, axısqaqılar daim dini inanclarına və milli mənliklərinə sadıq qalmışlar. Sürgün illərində belə sovet rejiminin siyasi, inzibati basqılarına baxmayaraq, milli-dini dəyərləri qorumuş, olmazın çətinliklərə rəğmən halallıqla, islami meyarlara uyğun, mömin Allah bəndələri və türk xalqı kimi yaşamışlar. Müxtəlif ölkələrə düşmüş axısqaqılar dini ayinləri və milli mərasimləri icra etmiş, adətlərini, dillərini, mədəniyyətlərini, mənəvi birliklərini, bütövlükdə, uca Türk və Müsəlman varlıqlarını saxlamışlar. Turk-islam ruhu Axısqa türklərinin mənəvi aləmində, toplum həyatında, etnik mədəniyyətində, dünyagörüşlərində, mərasimlərində, xalq yaradıcılığında təzahür etmişdir.

FƏRD

Vətəni sevmax imandandır

Fərdin daxili aləminin nə dərəcədə bənzərsiz və məh-rəm olduğu bəllidir. Böyük ədibin dediyi kimi, bir insan qəlbinin taleyini yazmaq – bir xalqın tarixini yazmaqdan çətinidir. Lakin hər bir insanın mənəvi-psixoloji aləmi fərdi olmaqla bərabər, həm də yurddaşları ilə nədəsə ortaqdır, yəni milli-etnik səciyyəlidir, toplum mənəviyyəti ilə ümu-midir – xalqın tarixi inkişafı, özünüdərk boyu insan mənəviyyəti və psixologiyasının milli çalarları, etnik etiket və ortaq dəyərlər formalaşır, bunlar milli xarakteri təşkil edir.

Tarixin əzablı dolaylarından keçmiş, taleyin hər acı-sını görmüş Axısqa türklərinin fərdi və milli özünüdərk bu elin soy-kökü, dini inancı və çağdaş etnik siması barədə su- allara qəti cavab vermişdir: bən bir türküm, müsəlmanım...

Türk mənəviyyəti haqqında düşmən və ya dost müla- hizələri çoxdur. Bunları sərf-nəzər etməyərək, yalnız onu deyək ki, bütün şərhçiləri türk ruhunun bir cəhəti – onun ya- şarılığını heyrtləndirir. Tarix nə qədər dövr etsə də, türk xa- rakterinin əbədi təməl daşları sarsılmazdır: mərdlik, cəsarət, qonaqsevərlik, vətənpərvərlik, ailəyə və nəsələ bağlılıq, gözütöxlük, böyüyə və ziyalıya hörmət, namus, ləyaqət, tə- vazökarlıq, əliaçıqlıq, genişürəklilik, sülhsevərlik və baş- lıcası – dini inanca sadıqlıq.

Bütün tarixləri boyu din-imanı yüksək tutan mömin bəndələr kimi yaşamış, islam mənəviyyətinə və etnik də- yərlərə sadıq qalmış, dini ayinləri icra etmiş, əməlisaleh in- sanlar olmuş Axısqa türklərinin sürgün həyatında da dini inanc – islam böyük rol oynayır.

Doğma yurda məhəbbət və sədaqətin imandan gəl- diyinə inanan, əzablı sürgün həyatı yaşayan Axısqa türkü-

nün çağdaş mənəvi dünyasının, düşüncə və arzularının çıxış nöqtəsi Vətən sevgisi, Ana Yurd həsrətidir. Vətənə dönmək – əsas milli ideya, xalqı yaşadan qüvvə, etnik birliyin təməlidir.

Sönməz Vətən sevgisi türklərdə digər amillərlə yanaşı, dini hisslərlə də qovuşmuşdur. Vətən sevgisinin imandan olduğuna inanan axısqalılar üçün doğma diyar ata-baba yurdu, milli varlığın təməli olmaqla yanaşı, həm də dini inanc mənbəyidir, əlçatmaz olmuş ulu camelər (“*Bizdən iraq oldu o gözəl cami, // Gözdən uzax duşdu o şirin cami*”), müqəddəs məzarlar, qutsal yerlərdir. İslam meyarları türkün vətən hissinə dərin humanizm, doğma yurdlarında yaşayan digər xalqlara məhəbbət aşılamışdır. Buna görə də yurd həsrəti türklərdə özünəqapanmaya, təcridlənməyə səbəb olmamışdır. Başqa xalqlara hörmət və məhəbbətlə yanaşan türklər vətən haqqında deyirlər ki, babalarının qəbri uyuyan, torpağa qulluq edən bütün insanlar milliyyətindən və dinindən asılı olmadan eyni yurdda qardaş kimi yaşaya bilər. Başqalarına münasibətdə türklər Həzrət Məhəmmədin kəlamını əsas tuturlar:

– Allah insanlara acımayanlara rəhm etməz.

Ümumiyyətlə, türklərin insan və toplum həyatı, tale, alın yazısı haqqında maraqlı düşüncələri var. Alın yazısının, qismətin, qədərən hökmü dərindən duyulur. Bu haqda belə sözlər var: *Qismətdən qaçmaq olmaz!; Alın yazısı başa gəlir!; Bir gələn bir daha gəlir, sabır et!..*

Lakin alın yazısına inam Axısqa türkünə fatalist etməmiş, taleyə acizənə boyun əydirməmişdir. Sürgün illəri axısqalılardan özünə inamını xeyli gücləndirib. Fani dünyada insanın cılız əmanət kimi yaşaması, acizliyi haqqında əski fikirlər demək olar aradan qalxmışdır. Milli faciənin bütün dəhşətlərindən öz gücləri ilə qurtulmuş Axısqa türklərində özünə hörmət, şəxsi ləyaqət, haqlarını öz əlləriylə alacaqlarına inam, milli qürur hissi çox güclüdür.

Vətənin hər şeyi türk üçün əzizdir. Axısqa ellərindən danışdıqda türklər belə söyləyir:

– Vətənimiz hər yerdən şirindir. O yerlərin hər şeyi iyidir – dağları, suları, meşələri, havası. Ən əsası – orada babalarımızın məzarları var.

Türklər vətən uğrunda mübarizələrini də mərdanə, ləyaqətlə aparırlar. Bütün bu illər ərzində onlar faciəni reklama çevirməmiş, kimsədən rəhm diləməmişlər. Bu nəciblik, mərdlik və qürur əsl türk xarakterinin bəlirtiləridir. Türk ruhunun bu ucalığından tarix boyu Çin xaqanlarından tutmuş, səhləmətlərə, şöklüməliklərə və qdlyanlara qədər nə qədər düşmən istifadə etmişdir...

Axısqa türklərinin qəlbindəki Vətən hissi – xalq yolunda çarpışmış qəhrəmanlar, şəhidlər, övliyalar, üləmələr, sənətkarlar haqqında düşüncələrlə sıx bağlıdır.

Ən əski çağlardan üzü bəri türklər döyüşü-əsgər şucaətini el yolunda xidmətin ən şərəfli növlərindən biri hesab etmişlər. Analar oğullarını vətənin əsgərləri kimi böyütmüş, düşmənə arxa çevirmək ən böyük ləkə sayılmış, döyüşə gedəni “ya qazi ol, ya şəhid” deyə yola salmışlar. Qəhrəman döyüşçülər, qazilər, şəhidlər, paşalar – bütövlükdə əsgər anlayışı ülviləşdirilmiş, şəhid məzarları müqəddəsləşdirilmişdir.

Müdrək alimlər, üləmələr, aşıqlar, sənətkarlar diyarı olan Axısqada dini inanca, elmə, sənətə, biliyə də böyük qiymət verilmişdir.

Axısqalıların türk-müsəlman xarakterinə aid olan emosional səciyyəsinə gəldikdə, ilk növbədə onların etnik kökdən və dini inandandan gələn təmkinliliyini, səbatlılığını, rəhmədilliliyini göstərmək lazımdır. Ənənəvi ümumtürk əxlaqına və şəriətə uyğun olaraq, Axısqa türkləri danışdıqda, rəftarda, güzəranda təvazökar, sözü-söhbəti bütöv, təmkinli, rəhmli davranır, hər şeyi kəndli müdrəkliyi ilə ölçüb-biçir, uğursuzluq onları ruhdan salmır, şaşirtmır.

Türklər islam müdrikliyi ilə hər dərddə qatlaşmağı, səbrlə çətinliklərə qalib gəlməyi bacarırlar; səbri şadlığın, mutluluğun açarı (“*Sabır – şadlıx anaxtarıdır*”), xeyirin təməli, qurtuluş yolu hesab edirlər.

Türklər əsil əkinçi səbatı və inadı ilə də seçirlər. Türk kəndlisi işi aramla, yavaş-yavaş, amma əsaslı görür, iyi görülmüş iş əməkçi türkə böyük fərəh gətirir. Əvvəli naməlum, şübhəli işdən yapışmırlar, bir başlanğıcın uyğun axırı olacağını belə bir ifadə ilə bildirirlər:

– Pəncşənbənin gəlişi çərşənbədən bəllidür.

Haqsızlıq, əyrilik, etinasızlıq türkdə həmişə fəal etiraz doğurur. Haram mal nə olduğunu türk bilmir, başqasının varına göz dikmir, aza qane olur, qismətinə şükür eləyir. Eyni zamanda günahı bağışlamağı da bacarır. Azərbaycanda axısqaqların artıq otuz ildən çoxdur yaratmış olduğu kəndlərdə bu illər ərzində, demək olar ki, heç kim məhkəməyə düşməyib, dilənçilik, sərxoşluq, boşanma yoxdur. Kimsəsizə, imkansıza el-oba yardım edir, sosial yardımlaşma güclüdür, elmə, təhsilə maraq böyükdür, yaşamın, rifahın yeganə mənbəyi halal zəhmət hesab edilir.

Türklər düşdükləri yerə dinclik, saflıq, təmizlik, halallıq, bolluq gətirirlər. Bir el məsəlində belə deyilir:

– Türk gedən yerə bərəkət gedir.

Həyatlarını müdrik xalq adətlərinə uyğun quran türklər rəsmi qayda-qanuna, dövlət quruluşuna da hörmətlə yanaşırlar. Həmişə ciddi intizam, böyüyə ehtiram ruhunda tərbiyələnməmiş, qədim dövlətçilik ənənələri olan Axısqa türklərinə anarxist, pozucu, təcavüzkar meyillər yaddır.

Türklərin aliçənablığı da diqqəti xüsusi çəkir – hətta Fərqanə faciəsindən sonra da hansısa bir türkün maddi çətinlikdən şikayətləndiyini, yardım istədiyini görmədim.

Ağır sınaqlar türklərin ayıqlığını, çevikliyini, işgüzarlığını da artırıb, ümumiyyətlə, türklər islam meyarlarına uyğun olaraq, ləng, tənbel və lovğa adamı bəyənməzlər;

cəmiyyətdən qaçan, xeyirə-şərə yaramaz adam haqqında belə deyirlər:

– Olan kəndini aslan biliyer, ama əvdən çıxmiyer, senniyə qarışmiyer. Yatağan aslannan gezəgən tilki eydür.

Bütün ömrü boyu ailə, nəsil, el qarşısında borclu oğul kimi yaşayan türk mənəviyyatında qadın, ana mühüm yer tutur. Hələ Dədə Qorqud əyyamından üzü bəri türk “evinin dirəyi, erkəyinin urəyi” olan qadın axısqaqların nəzərində ana, bacı, gəлиндir, yəni müqəddəsdir. Türkün dini-milli anlamında qadın həm də igidin eşdaşındır, yeri gəlsə, kişisiylə çiyin-çiyinə dayanan döyüşçüdür.

Türklərin dediyincə, qadının zahiri gözəlliyi əsas şərt deyil, qadın ilk növbədə namuslu, həyalı, vəfalı, çalışqan olmalıdır. Lakin el sənətində “kömür gözlü”, “şirin sözlü” gözəllərin tərifı, onların naz-qəmzələrindən şikayət böyük yer tutur. Və bunlar onu göstərir ki, Axısqa türkləri də bütün türklər kimi incə dilbərlərə elə də dedikləri kimi biganə deyillər.

Ümumiyyətlə, türk xarakterində bir-birini tamamlayan və tarazlayan bir çox əks cəhətlər – ciddilik və şakasevərlik, sərtlik və kövrəklik, əzsözlülük və bəlağət, təmkin və çeviklik, işgüzarlıq və həzinlik kimi təzadlar çulğlaşmışdır.

Sürgünün, qərbətin bütün çətinliklərinə qatlaşmış türk qadınları tarixdə az görünən bir qəhrəmanlıq göstərmişlər – bu ağır illərdə onlar ailəyə dayaql olmuş, qıtlıq içində minbir əziyyətlə oğul-uşaq böyüdüblə millət tərbiyə etmişlər...

Ümumiyyətlə, türklərdə qadın, ocaq, çörək çox yuksək tutulur. Bir evdə çörək kəsmək o evə sədaqət deməkdir. Türk heç vaxt kəsdiyi çörəyi basmaz, qadına namərdlik etməz, isindiyi ocağı unutmaz...

Bütün bu xüsusiyyətlər Axısqa türklərinin milli-dini mənşəyindən və mübarizələrlə dolu şərəfli tarixlərindən qaynaqlanır.

TOPLUM

Allah insanlara acımayanlara rəhm etməz

Türk dünyasının toplum həyatı, fərd və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətləri, ailə quruluşu, türklərdə nəsil və el anlayışları, etiket, etnik psixologiya indiyədək tam dolğunluğu ilə öyrənilməyib. Və ya təhrif olunub... Axısqa elinin sosial həyatı, ailə biçimi və nəsil birliyi, mərasim və adətləri, etiket qaydaları üzərində müşahidə və mülahizələr buna görə həm özlüyündə, həm də ümumtürk mədəniyyəti baxımından əhəmiyyətlidir.

Axısqa türklərinin toplum həyatında, ailə, nəsil, el anlayışlarında, adət və ənənələrində, davranışlarında, ünsiyyət formaları və etikətdə islamdan qaynaqlanan xüsusiyyətlər aparıcı yer tutur.

Etnik və dini dünyagörüşünə uyğun olaraq, evlilik türkün sosial statusunun əsas göstəricisi, ailə – türk toplumunun özəyidir. Kişi də, qadın da məhz evləndikdən, ailə qurduqdan sonra xüsusi sosial mövqe qazanır, yetkin adam hesab olunur və ictimai işlərdə tam hüquqlu cəmiyyət üzvu kimi iştirak edir.

İnsanın sosial duyumunu açıqlayan bir türk məsəlində belə deyilir:

– Oğlum oldi – gülüm oldi, əvərdim – elin oldi, ayurdum – komşim oldi.

Ailə, vərəsə, övlad anlamları türk şüurunda o qədər əhəmiyyətlidir ki, uşağı olmayana tanrının sevmədiyini, bəxtsiz, naqis insan kimi baxılıb (“Kitabi Dədə Qorqud”u yada salmaq); Qafqaz türk qadınlarının məişəti və sosial həyatı, uşaqlara münasibət, uşaq oyunları, gəlinin ər evində vəziyyəti və digər məsələlər barədə müşahidələr dərc etdirmiş

A.Zaxarova göstərir ki, türk qadınları arasında ən pis qarğış “görüm sənin uşağın olmasın”, yəni “görüm səni sonsuz qalasan”dır ⁶.

Axısqa türklərində əsas ailə növü böyük ailə tipidir. Ailə dedikdə, baba-nənə, ata-ana, qardaş-bacı, əmi, evli oğul-qızlar, gəlinlər, nəvə-nəticə və başqaları nəzərdə tutulur. Müasir türk ailələri arasında ər-arvad və uşaqlardan ibarət kiçik (nuklear) ailələr də var. Lakin əsas ailə tipi – valideynlər və bir neçə evli uşağın kulfətindən ibarət böyük ailə, yəni aqnat qohumluğu ilə birləşmiş ailə növüdür.

Bu cəhət son illərin faciəli hadisələri zamanı gözlənilməz məsələlər ortaya çıxartdı. Fərqanədən sonra dövlət orqanları türkləri ayrı-ayrı kiçik ailələrə parçalayaraq tələm-tələsik ölkənin müxtəlif yerlərinə keçürməyə başlamışdılar (görünür, bu da növbəti qəsd idi). Lakin sonra türklər etiraz edib bildirdilər ki, onlarda ailə anlayışı fərqlidir, yəni türk ailəsi yalnız ata-ana və uşaqdan ibarət deyil, bütöv bir əqrəbadır və belə köçürülmə ilə onlar razılaşa bilməz.

Bir neçə külfətdən ibarət türk ailəsi əzəl də və çox vaxt indi də ümumi evdə yaşayır, mətbəx ortaq olur. İki-uç qardaşın ailəsi bir təsərrüfatda birləşir, lakin kulfət artandan, uşaqlar çoxalandan sonra böyük qardaşlara növbə ilə “ev yapıb” verir və ayırırlar. Valideynlər kiçik qardaşla qalır.

Türk ailəsi kişi xətti ilə qurulur, kişi evin başçısı, nəslin davamçısı, varis olur. Ailə daxilində balacalar böyüyə, bacılar qardaşlara tabe olur. Gəlin qaynatası və qaynanası ilə doğma valideynləri kimi davranır və onları *baba (ata)*, *annə (ana)* adlandırır. Kiçik gəlinlər ilk vaxtda böyük gəlinlərin təcrübəsinə yiyələnir və müəyyən qədər onların himayəsində olurlar.

Türk ailəsində kişi xətti əsas olsa da, qadının rolu böyükdür. El arasında indi də “*Qız yüki – duz yüki*” kimi

⁶ A.Zaxarova. Qafqaz tatarları qadınlarının ev və sosial məişəti // SMOMPK, 1894, 20-ci buraxılış, s. 91-157

məsəllər işlənməsinə baxmayaraq, türklər qadına dərin hörmətlə yanaşır, ailə məsələlərinin həllində qadının, xüsusən, ananın sözü sayılır. Ümumiyyətlə, müasir türk ailələrində oğulla qız arasında kəskin ayrı-seçkilik duyulmur, ailədə həm oğul, həm də qız övladların təxminən bərabər statusu var. Və bəzi əsərlərdə haqqında çox danışılan “türk patriarxallığının” elə bir əlaməti yoxdur. Əksinə, türk ana haqqını hər şeydən üstün sayır, qadın ləyaqətini heç bir vəchlə alçaltmır, qadın yanında nalayiq danışmır, qadın gözəlliyini müqəddəsləşdirir.

Axısqa türkləri üçün oğul da, qız da həm eyni sevinc, həm də eyni qayğı deməkdir. Bir türk məsəlində oğulla qıza eyni münasibət yumorlu tərzdə belə ifadə olunur:

– Oğlan doğurdum – oydi bəni, qız doğurdum – soydi bəni.

Türk qadınları əsasən ev işləri, uşaqların böyüməsi və tərbiyəsi, toy, bayram qayğıları, eyni zamanda təsərrüfatla məşğul olurlar.

Adətən çoxuşaqlı olan türk ailələrində uşaqlar da ailə işlərindən bəzisini öz üzərlərinə götürürlər; böyüklər kiçiklərə göz olur, ev-eşiyə baxır, təsərrüfatda çalışırlar. Uşaqlar üçün əsas avtoritet “*dədə*” dedikləri babaları, sonra ata-anaları, daha sonra isə “*dada*” deyilən böyük qardaşlar və “*abla*” adlandırılan böyük bacılardır.

Ümumiyyətlə, keçmiş sovet respublikalarında türklərin milli məktəbləri olmadığından, ailə uşaqların milli ruhda sosiallaşmasının, etnik tərbiyənin əsas mühitidir. Türklərdə ailədaxili münasibətlər də çox sağlamdır, boşanma halları, demək olar, yoxdur.

Hər bir türk ailəsi daha böyük qohum birliyinə – nəslə, uruğa, əqrəbaya daxildir. Nəslin ağsaqqalı olur və əsas məsələləri o həll edir. Bəzən nəsildə ondan çox ailə birləşir. Nəsil anlayışı türk dünyagörüşündə çox ciddi yer tutur, insan hər bir hərəkətinə görə nəsil şərəfi qarşısında məsuliyyət

daşdığıını duyur. Nəsil də öz növbəsində üzvlərinin qayğısına qalır, toy, bayram, yas əslində nəsil tərəfindən keçirilir.

Nəslin mənşəyi, siması çox vaxt nəsil adında – taxımlarda təsbitlənilir. Axısqa türklərində nəsil adları – taxımlar soy-kök, peşə-sənət, tarixi xidmətlər və sairədən doğur. Hər bir taxımda bir neçə ailə, famil birləşir. Məsələn, hal-hazırda Saatlı rayonunun Varxan kəndində yaşayan Abastumanlı Hacıgillər nəslinə – taxımına dörd famil (Hüseynov, Akıfov, İbrahimov, Aslanov) aiddir. Celalı Tosogillərdən Səddi Əsrəfovun (1918-2008) məlumatına görə, Tosogillər taxımı altmış səkkiz can olandan sonra ayrılıb. Axısqa elində, əsasən, *-gil* və *-lar*, *-lər* şəkilçiləriylə, *oğulları* sonluğuyla qurtaran taxımlar yayılıb.

Hər bir türk kəndi müxtəlif uruqlardan – taxımlardan ibarətdir. Bəzi kəndlər üzrə taxım nümunələri bunlardır:

V a r x a n – Baxçacigil, Abdulgil, Balcigil, Həsrət-gillər, Dabaxgil, Hasanağagil, Mollagil, Çiçogil, Buquligil, Quprigil, Heydərağagil, Maşaggillər, Aslanağagil, Bodorgil, Çokaxgil, Mollakukulugillər, Buğligillər, Reşidağagil, Tillogil, Bampagil;

S a x a n – Mollaemingil, Coşğungil, Duraxgil, Küçükmollagil, Macalligil, Cuvanelgil, Qerogil, Momoçigil, Muklegil, Quluosmangil, Bekgil, Mollaaligil, Ampagil, Sələxocagil, Cancurgil, Adutgil, Hacolagil, Xutsigil, Meşengil, Ciyangil, Dursungil, Çavuşgil, Qırımlıgil, Misilligil, Daxmacigil, Puşukgil, Qaracgil, Çiçinəgil, İncəgil, Xeyrogil;

S a x a n - s o r a – Qoçaligil, Sarıyelgil, Dursogil, Dairgil;

X a r c a m – Parkigil, Pipogil, Dabaxlargil, Fərhədgil, Güligillər;

S o x d e – Mamağillər, Ağalargil, Tinəgil, Tutagil, Lomyagil, Ömərgil;

S ü r – Qırğələgil, Sıxdagil, Baxdagil, Qokolagil, Berzenagil, Maysogil, Podlagil, Siləgil, Sedlagil;

S i x i s u b a n – 30-40 tütünlük bu balaca kənd əsasən Fəhtullagil – Fətolar taxımından ibarətmiş.

D e r s e l – Xeyrogil, Hacıgillər, Bandurgillər, Əcərəlioğullarigil⁷;

A z q u r – Sadıxgil, Meşengil, Qaramollagil, Mollaəmingil, Mamaxlargil, Mollamustafagil, Ətməkçigil, Acıgil, Dəmirçigil, Avigillər, Nemanzadələr, Eminzadələr, Pepinovlar, Ədəmovlar ;

O ş o r a – Mollagil, Sulagil, Çinkargillər;

S ü n i b a n – Hasangil, Torogil, Qoçagil, Çolaxgil, Qukyagil, Tosogil;

A b a s t u m a n – Hacıgil, Eyyubağagil, Mehriqil, Puşolar, Ciftçigil, Saracoğullarigil, Qaxgillər, Muklegil, Kukrolar, Quradagil, Kataligil, Akleagil, Abdıgil, Səfərdədəgil, Xurşidağagil, Husıgil, Cebeçigil;

L a ş e – Mollagil, Dəmirçigil, Qotomangil, Türenağagil, Takvagil, Satogil, Süliağagil;

K i k i n e t – Eyyubgil, Toromangil, Çobangil, İsmayilemigil, Alıemigil, Qoryagil, Musagil, İstanbulgillər, Mahmudgillər, Əhmədgillər, Qozogillər, Əligillər, Rəcəbdədəgillər, Muradgillər, Koriyagillər, Kurdogillər, Hayatgillər, Nidaligillər, Yetimgil;

P u l a t e – Qayadədəgil, Hemidağagil, Coşğundədəgil, Təmiroğullarigil, Əcərəlilər, Dursundədəgil, Yuxalar, Qurtalar, Dırıcılar, Surolar, Husogil, Səfərağagil, Tahirdədəgil, İşıqdədəgil, Ömürdədəgil, Kuşogil, Durocalar, Yeqanağagil;

U t k u s u b a n – Topaloğullarigil, Şamanlar, Xocagillər, Demolar, Moşolar;

X e r o – Üzeyirlər, Boranlar, Abdurazaxlar, Totoşlar, İbişlər, Araboğullarigil;

⁷ Daha əvvəlki adı Qurdoğulları – Red.

Z e d u b a n – Hacıoğullarıgil, Altunoğlilgil, Həsərlər, Memişlər, Qadolar, Kurtaoğullarıgil;

C e l a – Balışgil, İbogil, Lazgil, Tosogil, Kirtanalar;

A d ı g ü n – Alışangil, Muxtarpaşagil, Poladgil, Şeyixgil, Xalidgil, Həkimgillər, Lanqalar;

Ç e ç l a – Balcıoğulları, Tiolar, Yavanoğullarıgil, Canioğullarıgil, Mollagillər, Qırtseoloğlilgil, Yaholar, Potsoloğulları, Turuoğulları, Madogillər, Tiolar, Dadaşoğullarıgil;

Q o r t u b a n – Dursunağagil, Qarasulogil, Sivitlər, Çeçelgillər, Xalogil, Mollaosmangil;

X e v e ş e n – Kekeçgillər, Haytagil, Qırımlar, Qurbangil, Murelər, Mollaşakirgillər, Caunalar, Gidelgillər;

Z a n a v – Bayraqdarlar, Dədəgil, Lazoğlilgil, Qoçalıgil, Çobangillər, Məhərrəmgil, Danacıgil, Qaydalıgil, Abbasəgil, Huseynağalar, Reşidağalar, Besagil, Yetimibrahimlər;

S m a d a (Böyük, Kicik) – Türkmənlər, İdrislər, Poretlilər, Ləzgilər, Ömərlər...

20-ci yuzilliyin əvvəlindən yeni nəsil adları – fəmillər meydana çıxmış, məşhur ziyalı nəsiləri olan Nəmanzadələr, Pepinovlar, Eminzadələr və sairələrin yeni tipli taxımları bütün Qafqaza yayılmışdır.

Türklərin bir neçə nəslə adətən bir məhlədə birləşirmiş. Türk məhlələri əsasən qohumluq prinsipiylə təşəkkül tapır və patronimik məhləllə səciyyəsi daşıyır.

Axısqa – Axılkeləkdə el-oba anlayışı bütövlükdə qədim türk yaşam tərzinə uyğundur. Bilindiylə kimi, qədim türklərdə sistemli toplum quruluşu olub: ailə, 5-10 ailədən ibarət aul, aullardan ibarət oymaq, oymaqlardan – il (el, ulus), ulusların, illərin birliyi olan orda. Axısqada da ailələr uruğa, uruqlar köyə, köylər müəyyən obaya, obalar bütövlə (mahala), Axısqa eli isə mənən daha böyük türk birliyinə daxildir.

Türklərin sosial varlığında ən yüksək mövqedə, sözsüz, el məfhumu durur. El – türklərin bütün toplum növlərindən üstün tutulur. Fövqəl varlıq olan el Axisqa türklərinin nəzərində iki hissədən ibarətdir: doğma “köy”dən və bütövlükdə Axisqa obasından. Hər bir kəndin öz daxili həyatı, icma birliyi, ənənəsi, ümumi ruhu var.

Axisqalıların ictimai birliyi sosial yardımlaşma, eyni məişət, adət, mərasim, dəb və sairə ilə möhkəmlənir. Türklərdə ümumiçilik, icma ruhu, sosial həmrəylik çox güclüdür. El birliyi özünü müxtəlif adət və mərasimlərdə göstərir.

Türklərin toplum həyatına xas belə maraqlı bir adət damazlıqdır. S. Şaverdov 1889-cu ildə bu adəti belə təsvir etmişdir: damazlıq adəti türklər və azərbaycanlılar arasında qədimdən mövcuddur. Bu adətin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mal-qarası olmayan kəndliyə qonşular, öz imkanları daxilində, qoyun və ya iri buynuzlu mal peşkəş edirlər. Bu adətə damazlıq (dana-azlıq) deyilir. Xüsusi bir gündə qonşular yığışib məclis qurduqdan sonra yoxsul kəndliyə hərə öz hədiyyəsini verir: qoyun, keçi, inək və s. At və öküz bir qayda olaraq hədiyyə verilmir. Həmin gündən bu heyvanlar kəndlinin şəxsi malı hesab edilir⁸. Təsərrüfatda da kollektivçilik güclüdür, əkinçilikdə üç-dörd tütün (ev) birləşib, “*moqdan*” – birlik yaradar və tarlanı əlbir qoşarmış, məhsul yığımında, ev tikintisində qonşular birləşərmiş, kəndlərdə ümumi məhlə furunları olarmış.

Kəndin ümumi ağsaqqalının sözü hamı üçün qanundur. Hər bir məsələdə – toyda, yasda, bayramda hamı ümumi qayda ilə davranmağa çalışır, adəti pozmaqdan çəkinir.

Lakin kənd həmrəyliyindən də güclü hiss – ümumi el birliyi duyumudur. El birliyi kəndlər arasında sıx əlaqələrlə bərkidilir; ayrı-ayrı yerlərdə yaşayan gənclər bir-birilə

⁸ S.Şaverdov. Tamazlıq (Damazlıq) və ya mal-qara verməklə qarşılıqlı surətdə yardım etmək adəti // SMOMPK, 1889, 7-ci buraxılış, s. 69-70.

evlənir, qohumluq münasibətləri şaxələnir və obaları ilgiləndirir. Qeyd edək ki, türklərin milli varlığını, etnik birliyini və simasını məhv etmək üçün sürgündən sonra uzun müddət bir yerdə yaşayan türkün başqa yerdəki həmvətəni ilə evlənməsini qadağan etmişdilər. Lakin belə maneələr türklərin el birliyini sarsıda bilməmişdir.

Milli birliyi ümumi ideallar və ümumi məqsədlə yanaşı, etnik etiket, ünsiyyət formaları, mərasimlər qoruyub saxlayır.

Türklərin milli xarakterinin dərkində davranış və danışıq etiketinin böyük əhəmiyyəti var. Axısqa elində ünsiyyət, ədəb və nəzakət, etiket qaydaları, ilk növbədə, millidini mənəviyyatdan, eyni zamanda yerli həyat tərzindən, ictimai-tarixi amillərdən doğur. Sosial fərqlər sürgündən sonra elə də ciddi rol oynamır – qürbət sanki hamını bərabərləşdirmiş, sosial təzadları hamarlamışdır. Yaş və cins də xüsusi rol oynamır.

Adi danışmada türklər ənənəvi “*əfəndi*” (“*əfəndim*”), “*bəy*”, “*bəy əfəndi*”, “*xoca*”, “*xanım*”, “*ağa*”, “*baba*”, “*ata*”, “*ana*” (“*anne*”), “*dədə*”, “*dada*”, “*qardaş*”, “*emi*”, “*dayi*”, “*oğul*”, “*kız*”, “*baci*”, “*abla*”, “*can*” kimi ifadələr, eləcə də “*yoldaş*”, “*müəllim*” tipli yeni müraciət formaları işlədirlər.

Bir-birinə çox vaxt adla yox, məhz belə ifadələr və ləqəblərlə müraciət etmələri yəqin ki, qədim təsəvvürlərin, sosial quruluşun və insanı şərdən qorumağa yönəlmiş ad yasağının qalığıdır. Ad yasağından əlavə, türklərin etnik etiketində danışmaq yasağına da rast gəlinir. Kiçik böyüyün yanında birinci dinməz, gəlin bir neçə il qaynatası, özündən böyük kişi qohumları ilə və onların hüzurunda danışmaz. Saatlının Varxan kəndində yaşayan 62 yaşlı kikinətli Şamil Əzizov söyləyirdi ki (1990), əmisi oğlunun arvadı artıq 45 ildir onunla danışmağa utanır. Gəlin adətən qohumların

yanında ərinin adını çəkmir, qaynatasına *baba (ata)*, qaynanasına *ana (aba)*, qayınlarına *dada* deyə müraciət edir.

Görkəmli alim N.Y.Marr Axısqa türkləri arasında yayılmış bir etno-mədəni hadisədən – “*əl dili*”ndən bəhs edir. Əsasən qadınlar arasında yayılmış bu ünsiyyət üsulünün mərasimi səciyyə daşdığını deyən alim onun çox qədimlərə, arxaik çağlara gedib çıxdığını, üç aləm – üst (“günəş”), aşağı (“yer”) və alt (“su”) aləmləri ilə bağlı kosmik dünya baxışını əks etdirdiyini göstərir. Alimin qeyd etdiyi kimi, dilin və təfəkkürün inkişafında böyük rol oynamış bu nitq üsulu ilə “həyat”, “isti”, “sevinc”, “gülüş”, “təbəssüm”, “ölüm”, “soyuq”, “dərd” və digər anlayışlar bildirilir. Qədimdə Avropada, indi az-az hallarda Amerika, Afrika, Avstraliyada izlənən bu dilin Qafqazda dialekt və funksional fərqlərlə seçildiyini göstərən N.Marr onu Qafqaz xalqlarının, ilk növbədə Axısqa və Azərbaycan türklərinin məişəti ilə bağlayır. Axısqada və Cənubi Azərbaycanda toplanmış materiallara əsaslanaraq, N.Marr belə qənaətə gəlir ki, türklərdə “*əl dili*”nin fəal işlənməsi daha çox onunla bağlıdır ki, onlarda gəlin uzun müddət qaynata və qaynanası ilə adi nitqlə danışmır və buna görə də ünsiyyət üçün “*əl dili*”ndən istifadə edir. N.Marr Axısqada türk kəndlərində 30 il əvvəl “*əl dili*”nin 75 % çox işləndiyini, yəni gəlinin 10-15 il bu dillə danışdığını, hazırda isə bu müddətin bir-iki ilə düşdüyünü bildirir. Cənubi Azərbaycanda “*əl dili*” ilə xüsusi ustalıqla danışan xanımlar olduğu da qeyd olunur⁹.

Axısqalılarda “*əl dili*”nə xas olan belə jestlər, məsələn razılıq əlaməti olaraq əli sinəyə və gözə qoymaq və s. indiyədək qalıb.

Axısqa türklərinin “*dədə*” (*baba*), “*nənə*”, “*qardaş*”, “*bacı*”, “*əmi*”, “*dayı*”, “*eniştə*” (*yezna*), “*görüm*” (*baldız*),

⁹ Вах: Н.Я.Марр. Язык и общество. Москва – Ленинград, 1934, с. 108-109; Н.Я.Марр. Ручной язык // Н.Я.Марр. Вопросы языка в освещении яфетической теории. Л., 1933, с. 191-214.

“*abla*” (*qardaş arvadı*), “*dada*” (*böyük qardaş*), “*xala*”, “*bibi*”, “*cici-abla*” (*təzə gəlin*), “*düngür*” (*quda*) kimi qohumluq terminləri də ümumoguz ifadələridir.

Ünsiyyət zamanı axısqaılalar əsil iman adamları kimi aramla, sakit, müsahibinə diqqətlə danışır, sözlərini ölçüb-biçirlər.

Əski təsəvvürlərin, dini dünya duyumunun izlərinə ən çox Allahın anıldığı ifadələrdə rast gəlinir: *İnşallah!*; *Maşallah!*; *Allahım!*; *Allah-əkbər!*; *Allah səbr versin!*; *Allah razı olsun!*..

Belə ifadələr əksər vəziyyətlərdə işlənir, o çümlədən tənə anlamında: *Allah qəhr etsin!*; *Allah cəzanı versin!*; *Allah bəlanı versin!*..

Allah adına and (yemin), dilək, qeyri-sakral təyinlər də türklərin danışığında böyük yer tutur: *Vallah!*; *Billah!*; *Allah haqqı!*; *Allahın cəzasına gələyim!*; *Allahın qəzəbinə tuş olayım!*; *Allahu səvərsin!*; *Allah etməsin!*..

Ümumiyyətlə, türklərin danışiq etiketinə daxil olan pəremik və aforistik ifadələr, məsəl, kəlam, and, qarğış, alqış və sairə türk mənəviyyatının dərkində mühüm mənəbədir.

Alqış, xeyir-dua, tərif səciyyəli deyimlərdən ən çox işlənənləri bunlardır: *Ataşın alem!*; *Ataşın bənə gəlsin!*; *Bərəkətli olsun!*; *Dərdin alem!*; *Dərdi-bəlan bənə gəlsin!*; *Dilən alem!*; *Kadan alem!*; *Kurban olem!*; *Kismet olmasın!*; *Gözün yiyem!*; *Haxlan ölem!*; *Ölem sana!*; *Ölem canan!*; *Ölümün alem!*; *Uzaq olsun!*; *Uğurlu olsun!*; *Uğurlu kademli olsun!*; *Seni min budax olasın!*; *Seni dünya durduxca durasan!*; *Çorun alem!*; *Xeyirə ulaşasun!*; *Xeyirli olsun!*; *Şadluxlara ulaşasun!*..

Atalar sözlərində və frazeoloji ifadələrdə islam mənəviyyatı və dünyagörüşü, halallıq, səbir, qismət, vətən, valideyn sevgisi kimi anlayışlar belə ifadə edilir:

Allah bin dərt vermiş, bin bir də dərman; Ana-babanın qədrini bilməyən başxasının nə bilür?; Ana kimi yar olmaz,

vətən kimi dövlət var; Axirətdə qomşi həxi sorulur; Allah demiş – çalış, qulum, vericiyim; Allah möminlərə hər şeyi bağışlar; Bali barmağı uzun degil, nasibli yiyer; Ayıb söyləyənin ayıbını söylərlər; Bir gələn bir daha gəlür, sabır et; Bin qula yalvarmaxdan bir kərə Peyğəmbərə səlavat gətür; Vətəni sevməx imandandır, vay ona ki, içində olmiya; Vətənimə gəldim – imanə gəldim; Qəribin kimsəsi yox, Allahi vardır; Əliaçığa Allah kəndi yetürür; Yazılan yazı başa gəlür; Ziyadə xərçləməx məkrüfdür; Kimsənin ahi kimsədə qalmaz; Sabur edən hər şeyə ulaşur; Toğriya Allah yardımçı; Hax batil olmaz.

Ənənəvi süfrə etiketi, qonaq ağırlama qaydaları da saxlanmışdır. Evə gəlmiş adamı türklər nəyəsə qonaq etməmiş buraxmaz. Süfrə başında ənənəvi “*bismillah*”, “*bərəkətli olsun*”, “*Allah bol eləsin*”, “*afiyətlə*”, “*nuş olsun*”, “*buyurun*” kimi ifadələr səslənir, əski süfrə duaları oxunur.

MƏRASİM

Mübarək Ramazan gəldi...

Axısqa türklərinin həyatında dini adət və mərasimlər, xüsusən, *Mövlud*, *Rəcəb*, *Şaban ayları*, *Qəndillər*, *Qurban*, *Ramazan* kimi bayramlar, dini mövzuda məclislər, mollaların, üləma və adil adamların söhbət və nəsihətləri böyük yer tutur.

Qocalar doğma yurdda *Aşurada* kişmiş, fəsəli, qarğıdalıdan bişirilən “əşürə”ni, *Mövlud* şərbətini və halvasını xatırlayır (bu mərasimlərdə ət, yağ, yumurta işlədilmir), kiçik toy kimi keçirilən *sünnət* vaxtı al foşilərlə (kələğayılarla) bəzədilmiş qoçlardan danışır, həzin Ramazan gecələrinin sevincini unutmurlar ¹⁰.

Ən çox sevilən bayram *Ramazan bayramıdır*. Orucluğu yekunlaşdıran Ramazan indi də böyük el şənliyi kimi keçirilir. Son illərdə Sabirabad və Saatlıdakı turklər Ramazan bayramına Adıgün kolxozuna toplaşır, musiqi, güləş, rəqs, mahnılar, şeirlər bu el şənliyinə gözəllik verir.

Ramazan bayramında turkcə əski dualar, ilahilər də səslənir. Sabirabadın keçmiş Tinglik sovxozunda yaşayan Çurçutalu Molla Muxtəsim Kərəmovun dilindən 1990-cı ilin aprelində yazıya aldığımız Ramazan dualarından bir neçə bənd:

*İlahi, diləruz hər an,
Ayırma imani bizdən,
Təmənnamız budur səndən,
Gəm günündə sən şad eylə.*

¹⁰ Hazırda bu adətlər müasirləşdirilir – Red.

*Bu Ramazan izzətinə,
Leylayi-qədr hürmətinə,
Ol Rəsulun şafqətinə
Günahlardan azad eylə.*

*Sən bilürsün halımızı,
Azad eylə tənimizi,
Yaxma bizim canımızı,
Lütfünlə sən azad eylə.*

Türklər indi də Ramazana qədər orucluğun hər gecəsi bir evə iftar açmağa yığılırlar. İftar gecələri ümumi söhbətlər də olur, çətin məsələlər həll edilir, namaz qılır, dualar oxunur. Orucluğun ilk 15 günü iftar açanda Mərhəbə qəsidələri söylənilir:

*Mübarək Ramazan gəldi,
Məscidlər nur ilə doldu,
Məvləm bizə kərəm qıldı,
Mərhaba, ya şəhri-ramazan, mərhaba!*

*Bu ay ildə bir kəz gəlür,
Qədrini muminlər bilür,
Neçə canlar erməz olur,
Mərhaba, ya şəhri-ramazan, mərhaba!*

*Yaxşıursun dinimizə,
Rəhmət verdin qəlbimizə.
Misəfir gəldin yanımıza,
Mərhaba, ya şəhri-ramazan, mərhaba!*

*Rəhmət ayi gəldi bizə,
Safa saldı qəlbimizə,*

*Səni dutmax farzdur bizə
Mərhaba, ya şəhri-ramazan, mərhaba!*

*Muminlərin şanlı günü,
İslamın bayram-dügünü,
Münafıqlar sevməz səni,
Mərhaba, ya şəhri-ramazan, mərhaba!*

*Gök yüzündə səf-səf olur mələklər,
Safasından dönər çarxi fələklər,
Bu ay qəbul olur cümlə diləklər,
Mərhaba, ya şəhri-ramazan, mərhaba!*

*Bu ay cənnət qapıları açulur,
Mumin münəfiqdən saçulur,
Tərəzi qılanlara hüllə biçilür,
Mərhaba, ya şəhri-ramazan, mərhaba!*

*İzzətinən gəldin bizə,
Rəhmət olsun cümləmizə,
Bəşərətdur haqqın bizə,
Mərhaba, ya şəhri-ramazan, mərhaba!*

*Bizim hürmətimiz sənə
Qavuşdurur huri gülmana.
Allah nəsib etsin gənə,
Mərhaba, ya şəhri-ramazan, mərhaba!*

Son on beş gündə isə Ramazana əlvida deyilir:

*İlahi dinləyən canlar,
Bu aya izzət qılanlar,
Əməldə zakir olanlar,
Gedər oldum bən, əlvədə!*

*Ramazani gəldim sizə,
Vuquf oldum halınıza,
Həp nur oldum qəlbinizə,
Gedər oldum bən, əlvədə!*

*Günahınız arzu eylən,
Tövbəyi nəsihət eylən,
Bənim yolumi gözlən
Gedər oldum bən, əlvədə!*

*Enişlədi şindi yolumuz,
Açılmaz gəmdən qəlbimiz,
Arşu-ələdə turağımız,
Gedər oldum bən, əlvədə!*

*Onaltıdən enişlərüz,
Davadadır həm əlimiz,
Tutanlara, oxuyana səbəb yazaruz,
Gedər oldum bən, əlvədə!*

*Şindi getməkdədir işim,
Bin dörd yüzə yetdi yaşım,
Rüküdə səcdədə başım,
Gedər oldum bən, əlvədə!*

*Günbəgün yüküm döşrülür,
Asilər axlin şaşurur,
Canını narda bişürür,
Gedər oldum bən, əlvədə!*

*Xalqımız cani yazdan,
On bir aya qıldı sultan,
Məğfirət ayi ramazan,
Gedər oldum bən, əlvədə!
Vəlhəmdulillahi rəbbil ələminə amin!*

Başqa bir Ramazan duası:

*İlahi, diləriz səndən,
Səhvümüzi qəbul eylə,
Hifz eylə məhşərdə,
Ol zamanda rəfiq eylə.*

*Nəsib qıl səvmun qabuli,
Buyurdun ki əssəvmili,
Biz cileyin asi quli,
Şanan layıq azad eylə.*

*Asi dəftərinə qoyma,
Məğfirət olmayanlardan qılma,
Cəhənnəm narına qoyma,
Ol gün bizə ehsan eylə.*

*Bu ramazan izzət ayi,
Müminlərin rəhmət ayi,
Nə gözəl məğfirət ayi,
Rəbbim, sən məğfirət eylə.*

*Yarabbi, sən nəsib eylə,
Bizlərə müyəssər eylə,
Ramazani razi eylə,
O qullardan bizi eylə.*

*Zərrə-curmum xuda bilir,
Yenə xoş lutfunlən surdur,
Cənnət əhlinə hurilər verir,
Bizi cənnət əhli eylə.*

*Hər kim bu duaya amin diya,
Cənnət taamından yiya,
Nəsib eylə kəvsər suya,
O qullardan bizi eylə.*

*Kim edər bu duaya irşad,
Rabbim sən rahınla eylə küşad,
Cənnət libasına gurşad,
Şanan layıx nəşib eylə.*

Ramazan bayramı ilə Qurban bayramı arasındakı yetmiş gün ərzində türklərdə toy edilmir. *Qurban bayramında* hər ailə bir qoyun, keçi və ya yeddi ailə birlikdə bir cöngə qurban kəşib nəzir paylayır ¹¹.

Mövludda hamıya Mövlud şərbəti paylanır, qəsidələr oxunur. Sabirabadın Tinglik kəndində Ruqiyyə Osman qızından 1990-cı ildə yazıya aldığımız “Mövlud şərbəti duası”:

*Gəl içəlim qana-qana,
Şifadur məvlüd şərbəti,
Zikir edəlim dönə-dönə,
Şifadur məvlüd şərbəti.
Bənzər cənnət şərbətinə,
Gözəldür məvlüd şərbəti.*

*Əşk atasına yanalım,
Şəmi-pərvanə dönəlim,
Müminlər için qanalım,
Şifadur məvlüd şərbəti.*

*Zikr edin ismi xudayi,
Çağırın bəyi, gədəyi,
Edin safi bədəyi,
Davadur məvlüd şərbəti.*

*Bizə haxdan rəhmət durur,
Rəsuldan şəfa bulur.*

¹¹ AXISQA türkləri türbəlində qurban kəsməz, şam yandırmaz, yeyib-icməz, heç bir mərasimdə yumurta boyamazlar – Red.

*Həvzi kəvsər ləzətidur
Şifadur məvlüd şərbəti.*

*Bəsirət gözi açulur
İsmi haqqi ilə içilur.
Bunda min minafiq saçulur
Şifadur məvlüd şərbəti.*

*Bu dünya beyvəfə, fani
Haxli olan neynər ani
İstəyən dərdə dərmani
Şifadur məvlüd şərbəti.*

*Əziz, hörmətli bir gündür
İslama bayram, düğündür
Minafiq bundan məhrumdur
Şifadur məvlüd şərbəti,
Gözəldur məvlüd şərbəti.*

Bütün bayramlarda türklər qocaların yanına gedib ehtiramlarını bildirirlər. Bayramlar ağsaqqalların-ağbirçəklərin iştirakı ilə ellə – şenliklə birgə keçirilir.

Axısqalılarda *toy və nikah*, ümumən, ailə həyatı da tam şəkildə islama, şəriətə uyğundur. Qeyd edək ki, türklərin toy adətləri gürcülərə və digər qonşu xalqlara da təsir etmiş, bəzi gürcü etnik qruplarının toyları tamamilə türk-müsəlman qaydasında keçirilmişdir¹². N.Derjavinin 1902-ci ildə göstərdiyi kimi, Kartveli toy adətlərinin əksəriyyəti müsəlmanlardan keçmədir: kəbində molla iştirak etməsə də Quran oxunur, bu mərasimdə gəlinlə bəy iştirak etmir, toy mərhələləri türk toyuna uyğun gəlir¹³.

¹² Bax: Asif Hacılı. Axısqa türkləri: Vətən bilgisi. İstanbul, 2009, s.139-149

¹³ N.Derjavin. Batumi ətrafında yaşayan müsəlman quriyalıların toyu //

Lakin müxtəlif mərasimlər, o cümlədən, toy və yas şəritətə uyğun keçirilsə də, islamaqədərki qədim türk təsəvvürlərinin və adətlərinin izləri də indiyədək izlənilir.

Digər türk soylarında olduğu kimi, əski türk inancı, bəzi islamaqədərki türk adətləri, bütövlükdə islama, şəritətə uyğun keçirilən *yas mərasimində* xüsusilə güclüdür. Yas mərasimi həyat və ölüm haqqında qədim türk təsəvvürlərini, bütün türklərə xas ortaq anlayışları və ümumtürk etnik xarakterini əks etdirir. İlkin yazılı və şifahi mənbələrdən göründüyü kimi, türk oğlunun köksü həmişə sönməz həyat eşqinin odu ilə alışıb yanmışdır. Ən əski çağdan indiyədək ümumtürk folklorunun ən güclü motivi – yaşarılıq, ölümsüzlük, dirilik ideyasından ibarət olmuşdur. Bütün həyatı boyu ölümə qalib gəlməyə çalışan türkü ölüm-itim, amansız əcəl sarsıda bilmir, acizləşdirmir. Türkün bu azman yaşamaq ehtirası uzun əsrlər boyu şəritət qaydalarıyla toqquşsa da indi də sönməmişdir; türk ölümün, əcəlin labüdlüyünü qavramış, lakin bununla barışa bilməmiş, həyatın faniliyinə qarşı qiyam etmişdir.

Bu mənəvi qüvvə türklərin, o cümlədən Axısqa türklərinin yas və dəfn mərasimində də aşkarlanır. Ən əski çağlardan türklərin yas vaxtı çığırması, ağlaması, üzlərini cırması, saçlarını kəsməsi qədim Çin mənbələrində qeyd olunur¹⁴. Mahmud Qaşqarlı Alp-Ər Tonqanın yası haqqında yazır ki, hamı qurd kimi ulaşır, yaxasını yırtır, bağırır, üni çıxınca hayqırır, gözü yumulunca ağlayır¹⁵. Şəritət, islam əxlaqı dəfnə başqa cür yanaşır, dözümlü, sakitlik tələb edir, çılgın şivəni ilahi qəzaya qarşı etiraz hesab edir.

SMOMPK, 1902, 30-cu buraxılış, s.161-176.

¹⁴ A. İnan. Tarihte ve Bugün Şamanizm. Ankara, 1972, s. 195-197

¹⁵ Kaşqarlı Mahmud. Divanü Lügəti't –Türk, trc. Besim Atalay, Ankara, 1985, c. I, s. 189

Axısqa türklərində dəfn mərasimi tamamilə şəriətə uyğun keçirilsə də, bütün türk soylarında olduğu kimi, burada da islamaqədərki əski türk dövrünün izləri xeyli qorunmuşdur.

Əski türk təfəkkürü ilk növbədə şivən adətində qabarıq nəzərə çarpır. Ağıların – deyimlərin məzmunu, söylənmə təzi, söyləmə zamanı qadınların tükürpərdici ritmik hərəkətləri və deyimləri, sözsüz ki, qədim yuğ mərasimindən qalıb.

Yüksək poetiklik və metaforikliklə seçilən deyimlər (ağılar) əslində ölüm-itim yangısı ilə bərabər, həm də güclü yaşamaq ehtirasını, həyat işığının sönməzliyini, insan varlığın əbədiliyini təsbit edir. Ölən kəs buna görə ülviləşir, ülviləşmiş ağı qəhrəmanı ilə amansız əcəl, gözəllik və məhəbbətlə nakamlıq arasında kəskin təzad yaradılır. Bu təzad insana psixoloji təsir edir, mübarizləşdirir, dirilik uğrunda çarpışmaya səsləyir. Və ağılar-deyimlər ölümə qarşı etiraza, mənəvi qiyama çevrilir. Bu mənəvi intibanın təsiri ilə deyim deyənlər yangılı, üsyankar ritmik hərəkətlərə başlayır, şivən şiddətlənir, çılğınlaşır...

Axısqa türklərinin ağılarında güclü həyati pafos, əcələ, vaxtsız ölümə, nakam taleyə qarşı azman etiraz var. Türk deyimlərində-ağılarında dünyadan doymayıb gedənlərin nakam taleyi süslənir, kədər və qəzəb əcələ qarşı çevrilir, insanın yaşamaq eşqi tərənnüm olunur:

*Bir kuş çıxdı dəryadan,
Xəbər aldı dünyadan,
Dedi: – ölüm varimiş,
Niyə doğdux anadan?!*

*Dağların qari bənəm,
Gün yoxdur, ərimənəm
Qəbrimi dayaz qazın,
Cəyilim, çürümənəm.*

*Bən bögün girdim bağa,
Başım dəgdi budağa,
Bən cəhil, yarım cəhil,
Nasıl girim toprağa?*

*Əzrayıl, azma dedim,
Bacamda gəzmə dedim.
Bən cəhil, yarım cəhil,
Dəftərən yazma dedim.*

Ana, bacı, gəlin, övlad tərəfindən söylənən şivən deyimlərində (mani və türkülərdə) ölümə qarşı qəzəb, yanğılı barışmazlıq, hıçqırıqlı hiddət şiddətli məqama yüksəlir.

...Dünyanın ən böyük dərdi olan ana dərdi türk deyimlərində belə açılır:

*Bəni dünyaya gətürdün
Hangi murada yetürdün
Arada gəndin yütürdün
Bənim anam, bənim anam.*

*Sənsiz bəni ağladilər
Yarama duz bağladilər
Bəni sənsiz ovutdilər
Bənim anam, bənim anam.*

*Bəni niyə yetim qoydun,
Tatlı candan nə tez doydun?
Gözlərimi yaşlı qoydun,
Bənim anam, bənim anam.*

*Çox sızladım, çox ağladım
Dərdimi gizli saxladım
Yürəgimdə yer saxladım
Bənim anam, bənim anam.*

...Oğul, qardaş itkisi də ana-bacı ürəyində əbədi
tüğyan edər:

*Ağlasa, anam ağlar,
Birisi yalan ağlar,
Sən ağlama, anacügüm,
Səsin yürəgim dağlar.*

*Bu dərdi qanan ağlar,
Odlara yanan ağlar
Birisinə umud yox,
Bənə öz anam ağlar.*

*Bu qışlar qış olmadı,
Yürəqlər xoş olmadı,
Gözəl Tasin qardaşdan
Ayrılmaq heç olmadı.*

*Məniyə xoşum gəlür,
Ağlatman, yaşım gəlür,
Çixem gedem qəpiyə
Belki qardaşım gəlür.*

...Deyilənə görə, toyu günü Alim adlı bir igid ölür və
nakam gəlin yasa çevrilən toy gecəsi bu türküyü qoşub
ağlayır:

*Gökdə yıldız sayılırmi,
Çığ yumurta soyulurmi,
Alimim ölmüş tuyulurmi?
Oyan, Alim, sabax oldi!
Yandı cigər, kabab oldi!*

*Gökdə yıldız salxum-saçax,
Yürəgimə vurdun bıçax,*

*Alim ölmüş mægər gerçək,
Oyan, Alim, sabax oldi!
Yandi cigər, kabab oldi!*

*Əvlərinin ögi findıx,
Findıx dalına qondux,
Biz də yani murad aldux,
Oyan, Alim, sabax oldi!
Yandi cigər, kabab oldi!*

*Əvlərinin ögi xurma,
Xurma talını burma,
Şimdi gəlür davul-zurna,
Oyan, Alim, sabax oldi!
Yandi cigər, kabab oldi!*

*Əvlərinin ögi yonca
Səvdügimin beli incə
Səvəmədim bən doyunca,
Oyan, Alim, sabax oldi!
Yandi cigər kabab oldi!*

...Şəriət bəlkə də əcələ qarşı bu dəhşətli qiyamdan qorxaraq qadınların dəfndə məscidə, qəbristanlığa getmələrini qadağan edib... Analar-bacılar, gəlinlər də kökslərində şölələnən sönməz yangılarına belə hüznü kəlmələr çiləyiblər...

İslamaqədərki əski türk adətləri dəfn mərasiminin digər ünsürlərində də geniş yer almışdır.

Şəriətə və adətə görə, insan dəfnə artıq sağlığında hazırlaşır – özünə kəfən hazırlayır, dəfn üçün pul ehtiyatı olur, çox borc saxlamır, irs məsələlərini əvvəldən həll edir...

Turklərin adətinə görə, can verən adamı yalnız qoy-mazlar, lakin çalışarlar ki, can ustə olanın yanında qadın tək qalmasın...

Kəfənə tutmazdan əvvəl meyiti yuyarkən çalışarlar ki, su heç kimin üstünə sıçramasın və xüsusi çaladan qırağa axmasın...

Qəbirlərin üzü Məkkəyə olur.

Qəbir dəfn günü qazılır; inama görə, qazılmış qəbir gecə boş qalsa başqa bir kəs də ölər.

Mərhumün yanına əvvəlcədən qara daş qoyarlar və meyiti evdən çıxarılanda sonra bu daşı da evdən, həyətdən qırağa atarlar (“dalınca qara daş atmaq”).

Ölü düşmüş evdə 3 gün xörək bişirməzlər, yemək qonşudan gələr.

Dəfndən sonra mərhumun üçünü, yeddisini, cumə axşamlarını, qırxını və ilini verərlər.

Bəzi yerlərdə yayılmış 52-ci gun adətində Axısqa turklərində də rast gəlinir.

Qeyd etmək istərdik ki, bütün türk dünyasında yayılmış şivən adəti mahiyyət etibarilə şəriətə zidd olduğundan, axısqalılarda müəyyən əndazədə keçirilir, hisslər cilovlanır. İlahi qismətin, qəzavü-qədərin labüdlüyü, bunu təmkinlə qəbul etməyin vacibliyi başa düşülür. Axısqanın müdrik şairi Usta Mürtəz bu islami həyat-ölüm fəlsəfəsini aşağıdakı şeirində yüksək bədiiliklə ifadə edir:

***Söylən, anam ağlamasın
(Haqdan gəldi əmir bizə)***

*Haqdan gəldi əmir bizə,
Söylən, anam ağlamasın,
Amanatım budur sizə,
Söylən, anam ağlamasın.*

*Ağlayıb yaxmasın bəni,
Davaçiyim məhşər günü,
Əgər sorarsa oğlunu,
Söylən, anam ağlamasın.*

*Qarışmasın haqq işinə,
Ağular qatmasın aşına,
Ağlarsa gendi başına,
Söylən, anam ağlamasın.*

*Mələklər yanıma gəldi,
Göz yaşından suval sordi,
Anam ağladuxça vurdi,
Söylən, anam ağlamasın.*

*Anamdan olsun dərman,
Əzab olur sabah-axşam,
Haqdan verildi bu fərman,
Söylən, anam ağlamasın.*

*Cəhənnəmdən məlik çıxar,
İlan-əqrab bəni sancar,
Anam ağlar, qəbrim sıxar,
Söylən, anam ağlamasın.*

*Dilim bülbül kimi şaqqır,
Haqq ismini gözəl oxur,
Əzab edər münkir-nəkir,
Söylən, anam ağlamasın.
Failətün failət
Ver Mühəmməd Mustafaya sələvət.*

TAPINCLAR

Qəribin kimsəsi yox, Allahu vardur

Sürgün illərində yeganə təsəllini və qurtuluşu Uca Tanrının inayətində tapan axısqalıların əski inamları, ortağ türk əsatirlərindən qaynaqlanan mifoloji təsəvvürləri, tapınc və inanışları islam ənənəsi ilə sıx çulğaşmışdır. İslamın mahiyyətini gözəl anlayan və şəriət qaydalarına riayət edən axısqalıların etnik mədəniyyətində bir çox tapınc, inanışlar, kultlar dini və mifoloji təsəvvürlərin birləşməsi ilə seçilir. Müəyyən təsəvvürlərdə və adətlərdə həm də yerli etnoqrafik, coğrafi-mədəni özünəməxsusluq izlənilir.

Magik-mifoloji dünya duyumu Axısqa türklərində bu gün də çox güclüdür. Türklər haqq adamlarıdır və ilahi həqiqətlərə, həyatın əbədi qanunlarına tapınırlar. Onları yaşadan da əslində məhz bu inandır. Söylədikləri mifik rəvayətlərin gerçəkliyinə, baş vermiş əhvalat olmasına sadə kənd qocaları tam səmimiliyi ilə inanırlar. Digər tərəfdən, müxtəlif tapınc, yaddaşlarda yaşayan qutsal yerlər vətənlərindən uzaq düşmüş axısqalılar üçün həm də doğma yurdu xatırladan etnik işarələr kimi əzizdir.

Axısqalıların sakral dünya duyumunda Türk mənəviyyətinin etnik təməl daşları olan müxtəlif tapınc və inanışlar, yuxular, yozumlar, fallar, eləcə də xalq təbabəti, etnik təqvim və ölçülər əhəmiyyətli yer tutur.

Tapınc

Məzar tapıncı. Axısqa elində bəlli məzarlar, türbələr çox imiş. Bəlli məzarlar arasında eyilər (müqəddəslər) məzarları, şəhid, qərib, ərən, övliya məzarları xüsusi sayqıla-

nırmış. Bəlli məzarları ziyarət edənlər onların üstündə dua oxutdurur, qurban kəsir, ətmək, şirni qoyur, əhd eləyirmiş.

Eyilər (müqəddəslər) məzarlarına demək olar hər kənddə rast gəlinirmiş. Rəvayətə görə müqəddəs məzarlardan, ərən, övliya türbələrindən gecələr işıq gələr, mum yanarmış. Azqurda, Həppənə məhləsindən yuxarıda Haçı Əhmədin türbəsi, Xarcamda Bəglər məzarluğı, Naçar Xoca, Varxanda Hasan Xoca, Nəsrəddin Xoca, Çeçlədə İlyas Xoca, Cami məhlə, Mollagilli Sadıq Əfəndi türbələri, Derseldə Həzəm türbəsi, İskəndərin türbəsi, Celada Molla Əşrəf, Moxedə Şəhri Əfəndi türbəsi, Pulatedə Əhmədəğa türbəsi, Sukuletlər türbəliyi, Lazistanlı Xocanın türbəsi, Molla Mahmud türbəsi, Saxanda Şaban dədə türbəsi, Qorzedə Abdul dədə türbəsi, Abastubanda Yarux qayadakı İbrahim dədə türbəsi el arasında xüsusilə sayqılanırmış. Rəvayətə görə gecələr bu türbələr nurlanar, üstlərində mum yanarmış. Ahıskalı övliyalar Abdullahi Gürcüstani, Bəyzadə Mustafa Ahıskalı, Ahıskalı Əli Heydər Əfəndi, Ahıskalı Abdulla Əfəndi əsrlərdir bütün Anadoluda və Qafqazda hörmət sahibidirlər.

Xerolu Poteləgillərdən Məlik dədə (1906 təvəllüd, Saatlıda Şirinbəkə yaşayırdı) danışırdı ki, Xmıroğulları bəgi sultandan hüccət gətirib kəndlərində came tikdirmişdi, Xmıroğulları comesi adlanırdı, bu hüccətə görə sultanlar bizdən xərac almazdı. Xeroda 40 övliya yatan türbəlik vardı.

Türklər xalq qəhrəmanlarını, el yolunda ölmüş igidləri, şəhidləri də eyilərdən – müqəddəslərdən sayır və onların məzarlarına səcdə edirlər; şəhid məzarlarına qurban verilir, niyyət dilənir, xəstələr, sevgililər, sonsüzlar, yol gözləyənlər pənah gətirirmiş. Uşağı olmayan qadınlar bəlli məzara şal qoyur, bir-iki gün sonra onü götürüb belinə bağlayırmış.

Şəhid məzarı ustdə bitən ağaclar da müqəddəsləşdirilir, bəzən əski məzar itir, yerində ağac qalır, onlar da zi-

yarətgah kimi dəyərləndirilmiş. Rəvayətə görə, belə ağaca balta vuranda, yerindən qan çıxarmış.

Axısqa türklərinin mənəviyyatında qəriblik anlayışı əzəldən mühüm yer tutmuş, sürgün illərində isə qərib sözü xüsusi ülvilik qazanmışdır. – Qərib məzarı, yurdu əlindən alınmış elin dərd simvollarından biri kimi mənalandırılır.

Axısqa-Axılkelək kəndlərində qəbiristanlıqlarda şəhidlərlə yanaşı, qəriblərin də ayrı məzarlıqları olub. Qərib məzarları da eyilər məzarlarından sayılıb, müqəddəsləşdirilib. Pulatedə, Kikinetdə, Qaratubanda, Enteldə, Varxanda yerləşən qərib və şəhid məzarlıqları bütün mahalda məşhur imiş.

Bəzi türbələr müəyyən dərdlərə əlac etməsilə ad çıxarıbmış. Enteldəki ziyarətgaha südü qıt olan analar gələr, Qaratuban pirinə ruhi xəstələr üçün nəzir deyilər, Zazolanın türbəsinə gec ayaq açan uşaqları gətirmişlər...

Müqəddəs məzarlara qarşı hörmətsizlik edən cəzalanırmış. Saatlının Axundov kolxozunda yaşayan pulateli Almas bibi söyləyir ki, bir dəfə babası Əhməd bir qəbir yanındakı armud dibində yuxulayır. Yuxuda ikən mübarək onu sillə ilə vurub deyir: “Qax, mum yaxacağın, nə yatiyorsun burda!” – Bundan məlum olur ki, bura övliya qəbri imiş, üstə yatmaq olmazmış.

Saatlının Varxan kəndində yaşayan Kikinetli Qafur Hüseynovun söylədiyi rəvayət də maraqlıdır. Saxan kəndində Yetimgillərdən Şaban adında bir subay kişi olur. Bir dəfə meşəyə gedir, namaz vaxtı çatır, namaza durur. Bu vaxt çox güclü qar yağır, kişi elə namaz üstə keçinir. Cəsəd altı ay qar altında qalır, altı aydan sonra onu tapırlar – cəsəd əli qatlanmış halda, namaz vəziyyətində imiş, nə qədər çalışırlar, meyit düzəlmir. Qoca deyir ki, bu kəramətli adamdır, eyilərdəndir və kişini o vəziyyətdə elə oradaca dəfn edirlər. Sonradan bu məzar Şaban dədə türbəsi kimi məşhurlaşır.

Saatlıda yaşayan Çeçlalı Balcioğullarigildən Mühiddin Məhəmməd oğlu belə bir əfsanələşmiş rəvayət söyləyir: Qörcom kəndindən İsgəndər Əfəndini tutmaq istəyiblər. Dalınca gəlmək istəyəndə atlar gedəməyib. Çıxıyer diyer, sabah kəndim gəliyerim. Sabahdan çıxıyer, özi gedıyer Xulo rayonuna (Acarıstanda), təslim olur. Əfəndiyi 7 kilitlə kilitliyerlər. Sabah namazında soldat göriyer ki, baxçada bir adam namaz qılıyer. Göriyer, yeddi kilit açılmayıb. Əfəndi namazını qılıyer, qayıdiyer. Əfəndiyi geriye götürıyerlər. Stalin çağırıyer buni, diyer, Əfəndi, bilürüm, sən əvliyasın, nemesnən davada kim qələbə çalacax? Diyer, Soso, çox əzyət çəkəcaxsın, amma qələbə sənındür.

Xarabalıq tapıncı – pəglər. Məzar kultu xarabalıqlara sitayişlə daxilən bağlıdır. Xarabalıqlara türklər “pəg” deyir və onları “saabli” (sahibli) yer, qorxunc məkan hesab edirlər.

Ən məşhur pəglərdən biri Azqurdakı Ulu came xarabalığı imiş, Ulu came xarabalığı da “saabli” yer sayılırmış, yəni bura cin-şeytan yiyələnibmiş və gecələr ora getmək olmazmış. Ulu came yanından şər qarışan vaxtı keçən adamı cin vurur və o “ərüşərmiş”. Ərişmiş (xəstələnmiş, cinlənmiş) adamı sağaltmaq üçün ona iki “nuxsa” (dua) yazılar, duanın biri yerə basdırılar, digəri xəstənin boynundan asıllarmış. Ərişük dəymiş yerə isə şərbət çilənər, mum yandırılırmış.

Utkusuban pəgləri, Çeçladakı Zurgenu pəgləri də çox qorxunc yer kimi tanınıb. Rəvayətə görə, axşamlar və gecə səhərəcən bu pəglərdən çalğı, davul-zurna səsi gələr, işıqlar yanarmış...

Xıdırəlləz kultu. Türk mifoloji panteonunun ən ulu üzvlərindən biri Xıdırəlləzdır. Axısqa türklərinin inamınca, Xıdır ikidir – Xıdır İlyas və Xıdırəlləz. Xıdır İlyas suda batanları xilas edir, Xıdırəlləz isə adamları hər qəzadan qurtarır, Xıdırəlləz dara düşənə köməkçi, yolçuya həyan, qəribə yoldaş, məzluma dayaqdır. Xıdırəlləz yol və su ilə

bağlıdır; sü başında, yolda daha çox görünür. Bir kəs yola çıxanda türklər dalınca “Xıdırəlləz sana eş olsun” deyirlər.

Xıdırəlləzin baş barmağında sümük yoxdur və nabeləd yolçuyla ehtiyatla görüşmək lazımdır, çünki o, Xıdır ola bilər. Su başında Xıdır görünəndə gərək dua oxuyasan, onda su gələr, oxumasan quruyar. Ümumiyyətlə, Xıdırı görmək böyük səadətdir.

Orucluğun 15-ci günündən sonra ta oruc ayının axırına qədər tək günlərdən biri Leyla-qədr gecəsinə düşür; bu gecə Xıdırəlləz evləri gəzir. Leyla-qədr gecəsinin hansı günə düşəcəyi məlum deyil. Buna görə də orucluğun ikinci yarısının hər tək günündə axşamdan un torbasını açıb üstünü hamarlayar, Xıdırdan qismət dilərlər. Xıdırəlləz kimin evinə gəlsə, un üstə əlinin, atının ayağının, qamçısının izi düşər.

Xıdırın qoyduğu izin şəkli gələcək qismətdən xəbər verir... Qismət-qədri bilmək üçün Xıdırəlləz zamanı kiçik qız uşağının qabağına un, duz qoyarlar, “una duz at” deyirlər. Körpə qız nə qədər ağıl kəssə, una duz qatar. Sonra gənc qızlar bu undan xırda çörəklər bişirib, oğlanlarla birlikdə yeyirlər, gecə hərə yanına bir piyalə su qoyar, Xıdırəlləzi anıb yatar. Yuxuda yanğılı cavana kim su versə, odur qisməti...

Xıdırəlləzi görmək üçün bəzən qadınlar oruc tutmaqla bərabər, Xıdırəlləzi niyyət edib bütün orucluq dövrü evdən bayıra çıxmazdılar, – bu qadınlara xıdırəlləzlər deyərdilər...

Leyla-qədr gecəsi Xıdırəlləz gələndə “göy açılır”, doğudan batıya doğru göydə işıq qurşağı şəklində zolaq yaranır. Xıdır yolunu görən adam allahdan nə diləsə, diləyi qəbul olunur...

Leyla-qədr gecəsi “göy açılanda” cənnət, cəhənnəm görünür...

Xıdırəlləz yolunu görənlər haqqında maraqlı əhvalatlar danışılır. El arasında belə söyləyirlər ki, intizarla Xıdır yolunun açılmasını gözləyən bir çoban Leyla-qədr gecəsi

göy qəfildən işıqlananda çaşır və dilinə “yun-yun” sözlərindən başqa bir kəlmə gəlmir... Çoban kor-peşman yatır. Səhər evdə bir çuval yun görür. Qanı daha da qaralır, deyir: “yun istəmədim, var istədim”. Amma sonra çuvaldan nə qədər yun götürsələr də yun qurtarmır və çoban varlanır.

Başqa bir adam da pəncərədən baxıb Xıdırəlləzin yolunu gözləyir. Baxmaqdan başı ağrıyır. Qəfildən göy işıqlanır, kişi başını pəncərədən çölə çıxarıb “Allah, bir pud qızıl ver” əvəzinə, çaşıb “Allah, bir pud baş ver” deyir, başı şişir, pəncərədən geri, otağa girmir...

Al arvadı kultu. Al – uzaq Altaydan Bosfora qədər bütün türk dünyasında dərin vahiməylə anılan qorxunc varlıqdır. Alın basdığı adam çox çətin qurtulur. Ondan hamilə qadınları, qırxlı uşaqları və anaları xüsusi səylə qoruyurlar. Uşağı olmuş qadın qırx gün evdən çölə çıxmır. Qırxlı uşaq olan evdə üzərlik yandırılır, həyətdə ocağ qalanır, astanaya zəncir qoyur, qapıya qırmızı xoruz bağlayırlar. Uşağın beşiyinə dəmir, bıçaq qoyurlar, qadınlar üstlərinə iynə, sancaq taxır.

Deyilənə görə, Al pişik kimidir, müxtəlif cildlərə girir, adamın belinə qonur, ciyərini aparır. Al basanın dili düşür, rəngi qaralır, titrəyir, yəni “ərişük” olur və axırda ölür.

Al basmış ananın ətəyinə arpa tökər, al rəngli at gətirərdilər, əgər at ətkdən arpanı yesə, at ölər, yeməsə arvad ölər.

Alın vurduğu arvadı al atın altından da keçirərdilər – ya at, ya qadın ölərdi.

Alın basdığı və ərişmiş adamı xilas etmək üçün “al gəməği” və “al boncuğu”ndan da istifadə edilirmiş.

“Al boncuğı” sarı-qəhvəyi rəngdə olur, bir il uşaq onu üstündə gəzdirir, suya salıb suyunu içirdirlər.

“Al gəməği”nü xəstənin üstə gətirər, boynundan asardılar. Al gəməği balıqqulağına oxşar, yumruq boyda olarmış.

Al gəmügünün mənşəyi haqqında Gülcan nənənin danışdığı rəvayət maraqlıdır. Fərqanə faciəsindən sonra Özbəkistandan Saatlı rayonunun Axundov kolxozuna köçmüş pulateli Gülcan nənə Süleyman qızı (Kuşogillərdən) bu hadisənin onun öz nənəsinin başına gəldiyini söyləyir. Gülcan nənənin dediyinə görə, nənələri cavanlıqda hamilə vaxtı dağda imiş. Köç vaxtı hamı gedir, qardaşları nənələrini dağda yalqız qoyub deyirlər ki, bu gecə dur, şeyləri aparaq, səhər gəlib səni də götürərik. Nənəyə xəncər (qama) verirlər ki, lazım olsa, özünü qorusun. Gecə ikən nənə doğur. Sonra başını qatmaq üçün oturub corab toxuyur. Bu vaxt Al gözəl qız şəklinə yuxarıdan enib gəlib oturur, odunları götürüb nənənin corab toxumağını yamsılayır. Nənə bu qızın Al olduğunu anlayır, qamanı götürüb Al qızın boynunu vurur. Alın leşindən atəş açılır. Bu külün içindən “al gəmügi” toplayırlar.

Saatlının Şirinbəy kəndində yaşayan ğortubanlı Mollaosmangillərdən Səfiya Abbas qızı (1904) danışdı ki, deyilənə görə, Al gəlib dayımın bağçasından meyvələri yeyirmiş.

Başqa bir rəvayətə görə, evə girmiş alı torla tutmaq olur.

Nazar kultu. Nəzəri türklər çox böyük bəla sayır və nəzər dəyməsi haqqında belə deyirlər:

– Nazar dəymiş mali qazana qoyarım, adami məzara qoyarım.

Nəzər dəyməsin deyə adamlar ustlərində “nazar boncuğu”, zümrüd muncuq, qurd dişi gəzdirər, mavi parçadan köynək, yelək geyər. Uşağın başı altına bıçaq, toyuq lələyi, kömür, üzərlik qoyarlar.

Nəzər dəymiş adamın peysərindən qan alar, suya qatıb nəzər dəymiş içirərləmiş. Bundan əlavə – nəzər dəymiş adamın paltarından bir parça kəsər, duz və üzərliyə qatıb yandırar, tüstüsünü nəzər dəyəmə verərlər. Qarğıdalının

qırmızı dənini, duz, üzərlik, qara toyuq lələyi və ya qara it tükünü də qarışdırıb yandırar, nəzərli adamı tüstülədərlər. Nəzər dəymişə yeddi yol ayrıcından götürülmüş çöplərin və üzərliyin tüstüsü də xeyirlidir.

Nəzər adamı əsnədir, halsızlaşdırır, başını ağrıdır. Nəzərdən baş ağrısında piyaləyə ocaq külü, duz, qırmızı qarğıdalı (lazut) dənini atar, piyaləni şalla örtər və tüstünü başa tutarlar.

Nəzər mala-heyvana, evə, bağa-bostana da dəyə bilər. Bunları da muxtəlif üsullarla, ən çox “nazar duası” ilə qoruyar, nəzərdən çıxararlar.

Nəzər haqqında belə bir rəvayət var. Bir dəfə bir karvan keçirmiş. Güclü nəzəri olan bir kişinin gözü dəvələrdən birini tutur, bilir ki, dəvə çatlayacaq. Oğlunu çağıraraq karvanın dalınca göndərir ki, dəvə kəsiləcək, get, ət al. Oğlan karvana çatır, görür dəvələrdən birini kəsirlər, ət almaq istədiyini söyləyir. Karvanbaşı əhvalatı bilib, köks ötürür və deyir: – Allah, sən adamda gözə-nəzərə bax!

Elə bunu deyən kimi həmin kişinin gözü partlayır – demə, karvanbaşının nəzəri onunkundan da güclü imiş.

Qurd tapıncı. Son dərəcə qədim olan qurd kultu türklərin etnik yaddaşında dərin izlər qoyub.

İnama görə, yuxuda və ya gerçəkdə qurd görmək uğurlu əlamətdir.

Uşağın ömrünü uzatmaq üçün Axısqanın bəzi kəndlərində bir çox əlaclarla yanaşı, qurdla bağlı çox qədim və maraqlı bir adətdən də istifadə edilirmiş. Canavarın çənə ətrafındakı dərisini soyub qurudar və təzəcə doğulmuş uşağı bu dəridən (“qurd ağzı”ndan) keçirərləmiş.

Uşağı bəd nəzərdən, xəbərdən qorumaq üçün nəzər muncuğu (nazar boncuğu), dua (nuxsa), mavi parçadan tikilmiş yelək (zubon), zümrüd daşıyla yanaşı, qurd dişini də kara gəlirmiş.

Kim isə çöldə, dağda-kəsəkdə qalanda, heyvan itəndə qız xeylağı telini düyünləyib xüsusi qurd duası oxuyar və qurd ağzı “bağlayarmış”.

Bağ-bostanı pis gözdən qorumaq üçün də ağaça qurd kəlləsi asılmış...

Ağac tapıncı. Elin yaddaşında aqac kultu ilə bağlı inamlar da çox yaxşı qalıb. Türk ellərinin hər yerində olduğu kimi Axısqada da uşaq olması, xəstəliklərdən qurtulmaq üçün ağaclara rəngbərəng parçalar bağlayarmışlar. Məsələn, isitmə zamanı qırmızı, sarılıqda sarı rəngli ip bağlanarmış ağaclara.

Meyvəsi qıt olan ocağı bəhrələndirməkdən ötrü bəzən gənc qızlar qəfildən ağacı qucarmış. Və ya baltayla ağacı cızıb kəsmək cəhdi təqlid edilərmış.

Müqəddəs ağaclar yanında çeşidli niyyətlərlə qurbanlar da kəsilməmiş. Xalqın etiqaad etdiyi müqəddəs ağaclardan ən məşhurları Zediban istiqamətində Qıldıqara qalası yanında bitən şam, Kikinetdəki İsitmə qayasındakı qarağaç, Axaşen çərmüyündəki Lek ağacı imiş.

Ağac kultu ilə ilgili inamlardan biri də evin təməlinə qurban kəsməkdir. Bu adət çox qədim dövrlərdən gələn ağac qurbanı, tikinti üçün kəsilməmiş ağaclara qurban mərasimindən nəşət edir.

Su tapıncı. Türk mifologiyasında ağac tapıncı su kultu ilə ortaqdır. Ağac da, axar su da müxtəlif aləmləri – yeri və üst dünyanı birləşdirən yol, ilgi sayılır.

Su – aydınlıqdır, bulaq müqəddəs əhd-peyman yeridir. “Puvar” – bulaq türk folklorunda ən çox süslənən ulvi obrazlardandır.

Hər türlü niyyətlərinin həyata keçməsi üçün türklər həmişə suya pənah gətirmişlər. Axısqa – Axılkələk civarlarında Cazi gölü, Dibsiz göl, Xançala gölü, Hundun gölü, Pərvanə gölü, çayqaralar, çərmüklər, çubuq hamamları,

Quruçay deyilən tapınç yerləri, şəfalı bulaqlar diləkliləri diləyinə çatdırır, xəstələri sağaldırmış.

Cazi gölü – Pulate yaxınlığındadır. Quraqlıq olanda gedib qablarla bu gölün suyundan götürər, kəndlərə doğru qayıdanda suyu çöllərə, zəmilərə, çaylara çiləyərlərmiş. Bundan sonra yağmur yağarmış.

Dibsiz göl – bü ecazkar göl Arznenin üstündə yerləşir, içində camışlar batıb yox olub və heç kim çimməzmiş.

Xançala, Madatana, Tuman gölləri – Axılıkələkdə, Pərvanə göli – Boqdanovka (Ninosminda) rayonlarındadır. Bu göllər öz şəffaf suyu, gözəlliyi ilə məşhurdur.

Çərmük – yerdən çıxan qaynar mineral çeşməyə deyilir, Ətrafında çala qazılar, çalaya dağ otları tökülər, xəstələr bir neçə saat üstündə oturarmış. Ən məşhurları – Abastuman, Axaşen, Pulate, Arazında, Kükənəlli dərə çərmüyü, Sabiyet dərənin çərmüyü hesab olunur. Çərmüklər sonsuzluğa, dəri xəstəliklərinə, yelə qarşı xüsusilə xeyirli imiş. Məsələn, Pulate çərmüyü mədə, qaşınıtı xəstəliklərinə, Kükənəlli dərə çərmüyü qotura, Sabiyet dərə çərmüyü qaşınmaya, Abastuman – sonsuzluğa əlaç edirmiş.

Çubuq hamamı da çərmük kimi qaynar təbii çeşmə üstündə qurularmış. Çeşmə ustdə çubuqdan koma düzəldilər, içinə xüsusi otlar döşənər, uşağı olmayan qadın bir neçə gün bu komada qalarmış.

Çayqara – şəfalı soyuq bulaqlara deyilərmış.

Quruçay adlı səcdəgah qurumuş çay məcrası imiş.

Su kultu ilə ilgili mərasimlərdən biri də yağış yağdırmaq üçün həyata keçirilən Kəpçəxatun mərkəsidir. Hava quraq keçəndə 10-12 yaşa qədər bir dəstə oğlan, qız uşaqları əllərində gəlin kimi bəzədilmiş çömçə (kəpçə – çömçə xatun) tutar, kəndi qapı-qapı gəzib yağmur duası oxuyardılar. Yol boyu camaat duanın hər bəndindən sonra “amin” deyər, uşaqların ustunə su çilər və şirni hədiyyə verərdi.

Yağmur duası

*Kəpçəxatun nə iştər?
Allahdan yağmur iştər,
Yağsın-yağsın sel olsun,
Ədrəfimiz göl olsun!*

*Qod bacadan gələndə,
Qoda salam verəndə,
Yağmur yüzi görəndə,
Yağsın-yağsın sel olsun,
Ədrəfimiz göl olsun!*

*Qara tavuğun qanadi,
Kim vurdi, kim sınadi,
Xanım nə nə çıxsana,
Yağ güvəcinə baxsana,
Bizi yola salsana.
Yağsın-yağsın sel olsun,
Ədrəfimiz göl olsun!*

Kəpçəxatunu gəzdirən uşaqlar çeşmədən ağızlarında qaça-qaça su gətirər, ocağa püfləyərdilər ki, yağış yağsın.

Yağış yağdırmaq və ya kəsmək üçün bəzən səcdəgahlara qurban da kəsilərmiş. Çox yağmur olanda tavanın dalına duz töküb çölə qoyurlar. Təzə ay qarnı aşağı olsa, yağıntısız keçəcək, çünki ay göydən suyu tökülməyə qoymur.

Hədik qaynatdıqda da bol yağmur yağar.

Cəməcürə (Qara-qura). Pişik kimidir, gözə adam kimi, at kimi görünür, ağır olur, adamı basır, xüsusən, adam yatanda. Bundan qorunmaq üçün çöldə yatdığı yerin ətrafına dairəvi cız çəkib 3 dəfə “Qulhuvallah” oxuyar, “Allah xayırılı sabahlar versin” deyərlər, onda gəlməz.

Mataur. Hamilə vaxtı ana xəstə olsa, onu cin çalib ərişük etsə, uşağa mataur keçər. Mataur – qırmızı böcək şəklində varlıqdır, uşağın qundağını açanda dabanından, başqa bir yerindən deşib bədənindən çıxar qaçar. Bəzən 4-5 yaşına qədər uşaqda qalar. Uşağı mataurun təsirindən qurtarmaq üçün, mataur bədənəndən çıxanda tutmaq, əzib suya qatmaq və uşağa içirmək lazımdır. Onda çocuğa heç nə olmaz.

Uşağı mataurdan qorumaq üçün boynuna xüsusi göy rəngli cızıq-cızıq munçuq taxarlar, qapıya qırmızı xoruz bağlarlar. Anaya xəmir mayası, ilan külü, simsara adlı acı ot kökünü qarışdırıb su ilə içirərlər. “Xuto daşı” adlı daşı da əzib süya qatar və uşağa, anaya içirərlər ki, mataurdan qurtulsun...

İnanışlar

Doğuluşla bağlı inanışlar. Uşağı olmayan qadınlar uşaqlı yeddi evdən götürülmüş dəmir əşyalardan əridilib hörülmüş bilərzik taxar. Uşaq qalmayanda isə yumurtanın sarısını unla qarışdırıb qadının belinə bağlarlar. Bundan başqa uşaq çox durmayanda körpəlikdə başını qırxıb, kəkil qoyar, əhd eləyərlər ki, bir neçə il kəkili qırxmayacağam, ta ki, uşağın ömrü uzun olsun. Oğul olması üçün güvəgiyə girən gəlinin taxtına körpə oğlan uşağı qoyarlar.

Boş beşiyi yelləməzlər, yelləsən, o evdə uşaq olmaz.

Uşaq ana bətnində tərənəndə ana zəndlə kimə baxsa, uşaq ona oxşayar. Uşaq qismətli olsun deyə beşiyə çörək, qənd, pul qoyarlar. Sütün kəsilməməsi üçün çocuğu xəlvət əmizdirərlər. Uşağı ilk dəfə duzlu su ilə yuyarlar. Təzə doğulmuş körpənin üzünə un sürtərlər ki, çox yaşasın, saçısaaqqalı ağarsın.

Qırxlı uşağı bəd nəzərdən, xətadan qoruyarlar. Qırxlı körpəyə “ərişük” dəyməsin deyə beşiyinə Quran, dəmir əşya, bıçaq, çörək qoyarlar. Uşağı ilk qırx gün çölə

çıxaranda da bələyinə həmin şeyləri qoyarlar. Qırxlı uşaq üstündən başqa bir qırxlı uşaq ötürüb verməzlər – xatabalası o birinə keçər. Qırxlı çocuq olan evin qapısına, əvvəl dediyimiz kimi, zəncir, dəmir əşya atarlar, al xoruz bağlarlar, evdə üzərlik yandırarlar, həyətdə ocaq qalarlar.

Uğur və uğursuzluqla bağlı inanışlar. İlk tarla əkininə (“yer qoşmaya”) çıxanda öküzün alnına yumurta çırpıb sindirirlər. Taxılı sol əllə səpməzlər, sol əllə yemək də yeməzlər – bərəkət gedər.

Evin təməli qoyulanda qurban kəsər, qanını təmələ axıdrlar. Ev hazır olanda isə əvvəlcə Quran oxutdurar, sonra evə girərlər.

Qab sınında sınıqları üç dəfə başa fırladıb atırlar ki, qada-bala o qabla getsin. Matrax (qamçı) adamı şərdən qoruyur, bəyquşsa uğursuzluq gətirir.

İldırımında dua oxuyurlar, ildırım vuran cənnətlik olmaz.

Yerə qaynar su töksən “ərişük” olarsan, tökməzdən əvvəl “bismillah” demək lazımdır.

Bir evdən o biri evə şər qarışandan sonra süd, yoğurt, atəş verməzlər – evin ruzusu qaçar. Südün içinə kömür atıb vermək olar.

Axşam vaxtı həyət süpürməzlər, yerə çamaşır suyu tökməzlər, üz yumazlar (yusan, naxırçı qızı alarsan). Şər qarışanda (“axşam darında”) yuxulamaq da məsləhət deyil, çörək də yeyilməz.

Təzə ay çıxanda örtülməmiş təzə kəlağayı (foşi) örtünürlər aya qarşı ki, bəxt açılsın.

İsitmə zamanı yeddi qat teli qırx düyün edib qola bağlar və üç dəfə isitmə duası oxuyarlar.

Ocaq üstdəki qazanı, sacı dağıtmaq bədbəxtlikdir.

Mal satanda ipini verməzlər.

Öz tarlanı əkməmiş, başqasına borc toxum vermək olmaz...

Yuxular, yozumlar, fallar

Rəvayətə görə, bir qadın yuxuda görür ki, oğlunu öldürüb, dərisini ip kimi cızıb şəhərin yörəsinə sərmişlər. Səhəri qonşusunu görən arvad oğlunu qəzadan qurtarmaqçun ona yalandan deyir ki, sənin oğlunu yuxuda görmüşəm, dərisini cızıb şəhər ətrafına gəriblər.

Qonşu deyir:

– Allah, sana şükür, oğlum padşah olacaq.

Bir neçə gün sonra doğrudan da həmin arvadın oğlu yox, qonşunun oğlu padşah olur – yuxu ona keçir...

Saatlının Varxan kəndində yaşayan Laşeli Gülxanım Binəli qızının söylədiyi bu rəvayət yuxuya olan əski inamların qalığıdır.

Yuxular dünyası türklər üçün gerçək aləm qədər realdır, yozumlar – insan taleyinin bələdçiləridir.

Yuxuda qızıl görən qadının qızı olacaq; balıq, bıçaq, qurbağa görənsə oğlu.

Qapısında meyvəli ağac görsən, subay qız ərə gedəcək, gəlininsə uşağı olaçaq.

Yuxuda ətmək yemək xeyirdir, ətmək vermək – ziyan.

İlan – dava, düşmən bəlirtisidir, bəzi adama isə ilan düşür.

Hamam – sıxıntıdır.

Xalı – rahat güzərandır.

Soğan görəni göz yaşları gözləyir.

Sabun – acıdır, kədərdir.

Bulanıq su – göz yaşlarıdır; duru su – aydınlıq.

Qucaqda qız uşağı görmək – kədər, bəd xəbər deməkdir.

Yuxuda qapı-bacanı süpürən kədərdən qurtulur.

Xoşlamadığın adam yuxuna girsə, işin rast gətirməz.

Açıq bıçaq görsən – deməli düşmən sənə güc gələcək.

Uzun saçlar – yoldan, səyahətdən xəbər verir.

Xəstə görmək – bədbəxtlik, ölümdür.

Ölü görəninin ömrü uzun olacaq.

Tərəzi görən xərcə düşəcək, ət görəninin sözü çəp gələcək, çəkişəcək.

Ağlamaq – gülməkdir, gülmək – ağlamaqdır.

Yuxulardan başqa, tale-qismət öz hökmünü, inayətini və ya qəzəbini ayrı yollarla da göstərir. Taleyin dolaşığı yollarını çözləyib anlamaq üçün fal qaydalarını bilmək lazımdır.

Bəxtini bilmək üçün təzə ay çıxanda hələ baxılmamış təzə güzgünü aya tərəf tutur, güzgüdə qismətini, qəza-qədərini görürsən. Amma güzgüyə çox baxsan çalınarsan, şikəst, kor olarsan... Təzə aya qarşı örtülməmiş foşi (kəlağayı) örtəndə bəxt açılır.

Qurban bayramında da yatarkən yanına güzgüyənən su qoyur və rüvədə (röyada, yuxuda) bəxtini görürsən.

Ramazana üç gün qalmış, Ərəfə günü, iynə-sap işlətməzlər, qibləyə tərəf yeddi ulduz sayıb bir niyyətlə yatarlar, yuxuda qismətin görünər.

Mövludda şərbət üstə dua oxunur, sonra şərbət içilir.

Axısqa elində ən məşhur falçı-cindar artıq haqqında danışdığımız aşığı – Molla Məhəmməd olmuşdur. Aşıqlıqla bərabər Molla Məhəmməd falçılıq, təbiblik, mollalıq da edərmiş. Saatının Əzizbəyov kolxozunda yaşayan Celalı Səddi Əşrəfov xatırlayırdı ki, Molla Məhəmməd ağ nəlbəkiyə su tökər, səkkiz xırda pul atar, baxardı, gözüne xəstəyə bənzər şəkil gələrdi, sonra suya bıçaq vurur, dua oxuyardı. Xəstə bundan bayılar, sağalıb ayılırdı...

Lakin qeyd edək ki, Axısqanın maarifpərvər ziyalıları hələ keçən əsrin əvvəllərindən cindarlığı tənqid etmiş, xalqı elmə, savada çağırmışlar. Yalnız yerli əhaliyə deyil, hətta qonşu obaların əhalisinə, gürcü qadınlarına da “xidmət” göstərən Axısqa cindarlarının fəaliyyəti haqqında satirik

məktub “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunub: “Axısqa uyezdində Azqur kəndindən yazırlar: “Bu il həmd olsun cindarlarımızın bazarı rəvnəqlidir. Çünki Gürcüstanda kazakların vəhşi rəftarlarından qorxub meşələrə qaçan və dəli olan arvad-uşaqların sanı xeyli ziyadədir. Bunlardan bizim xoşbəxt məmləkətimizə hər həftə müalicə üçün dəstə-dəstə gəlirlər. Bizim başımızı uca edən cindar mollalarımızın Allah ömürlərini qiyamətə qədər uzatsın.

İdarədən: kim deyir ki, Axısqa və Acara müsəlmanları gürcülərə kömək etmirlər?”¹⁶.

Xalq təbabəti

Axısqada xalq təbabətinin səviyyəsi çox yüksək olmuşdur, şəfalı çərmüklər, otlar, çiçəklər, meyvələr bir çox dərdlərin əlacı kimi ad çıxarıbmış. El arasında xalq təbibləri, əsl loğmanlar da varmış – Aşıq Molla Məhəmməd, Misli əmi, Sınıxçı Əhməd əmi...

Türk xalq təbabətində çox müxtəlif üsullardan istifadə edilir.

Zığablinin (kirpi) dərisi yelə, əti qarın ağrısına dərman kimi işlədilir.

Ankara adlanan qızıl kərtənkələnin (koramal) başını ocaq istisində qurudur, əzib suya qatır, sancılı uşağa verirdilər. Ankara Abastumanda, Xeçəçalada çox olardı.

İkrahlanmadan qaşıntı olanda xəlbirə qırx qaşığı qoyar, ikrahlanmış adamın üstünə qapı astanasında həmin xəlbirdən su tökdülər.

Böyrək xəstəliyinə qarşı qarğıdalı saçağını (lazut füskülü) qaynadıb xəstəyə içirdərlər.

Sancılı uşağa findıq ağacının çöpünü ya yarpağını nanə köküylə qaynadıb içirdərlər. Bu məhlulda uşağı çimizzdirərlər.

¹⁶ “Molla Nəsrəddin”, 23 iyun 1906, № 12, s. 3.

Çincar (gicitkən) qaynadıb suyu ilə baş yuyarlar ki, saç tökülməsin.

Göz qızarıb yaşaranda və qulaq ağrıtanda qara qabağı küldə bişirib soyudar və ağırlı yerə bağlarlar.

Göz ağrısında fəsəli yarpağını ayaza baxan vaxtda dərib gözə bağlarlar.

Yel, ayaq ağrısında ceviz, qızılcuq (zoğal), palıd parçalarını qaynadıb ayağı suyuna qoyarlar.

Çibana bağayarpağı, peçək (ağ gül açan sarmaşiq) qoyarlar.

Ayaq burxulanda sarı otu yağda qovurub ayağa bağlardılar.

Sabun və yumurta ağını qarışdırıb çibana qoyarlar.

Dəri şor atanda (ağaranda) bəyaz tut suyunu sürtərlər.

Bal və yumurta sarısının qarışığı da çibana kömək edir.

Zəhərlənəndə yoğurt içərlər.

Qara ciyər xəstəliyini dağlarda bitən yabanı qara kirəz (gilas) sağaldardı.

Zökəm, boğaz ağrısı, öskürəkdə, atəşdə (qızdırma) alma, heyva bişirib yeyərdilər.

Öskürəyə heyva yarpağının suyü da xeyirlidir.

Bişmiş heyva iştah açır.

Uşağın dişi çıxanda hədik bişirərlər.

Alçadan (temal) düzəldilən pəstil (lavaş) çorbası qan təzyiqinə, heyvan dabağına dərmandır. Yıxılıb əziləndə də pəstili isladıb üstə duz tökər, əziyə qoyarlar.

İslanmış pəstili boğaz ağrısı vaxtı boğaza bağlayarlar.

Yeldən ağrıyan yerə əncir yarpağını əzib qoyarlar.

Ürək ağrıtanda al rəngli “Yürək taşı”ni xəstənin boynundan asırlar.

Yanıq yerinə yumurta ağı və yoğurt surtərlər.

Qarın ağrıtanda nanə suyu, küllü su içərlər.

İrinli yara və çiban üstünə pörtlədilmiş soğan və

əməköməci yarpağı qoyulur.

Axısqa ellərində sadaladıqlarımızdan əlavə neqo gülü, saleka otu, qalo otu, pampara, gəlinbarmağı, telpəncəri kimi müalicə otlarından da istifadə olunurmuş.

Təqvim və ölçülər

Hər bir xalqın dünya duyumu həm də etnik təqvim və ölçü meyarlarından ibarətdir.

Xalq təqvimi türklərin etnik şüurunun ən maraqlı qatlarındanır. Günlər, aylar, fəsillər haqqında Axısqa türklərinin təsəvvürləri son dərəcə orijinaldır.

Aylar: zəmhəri (yanvar), gücük (fevral), mart, abrel, mayıs, kirəz (iyun), orağ-biçin (iyul), xarman (avqust), bögrüm (sentyabr), şarab (oktyabr), qoç (noyabr), qaraqış (dekabr).

Həftənin günləri: bazar ertəsi, sali, çərşənbə, pəncşənbə, cuma, cuma ertəsi, bazar.

Həftənin ən yaxşı (eyi) günləri cümə və bazardır. Nişan, elçilik cumə günləri olar. Sali – ağır gündür. Ən ağır günsə çərşənbədir. Sali, çərşənbədə xeyirli iş görməzlər. Cümə günü, Xıdırəlləz günü, başqa bayramlarda isə ağır işlər görülməz, camaşır yapılmaz.

Ramazanla Qurban bayramları arasındakı 70 gündə və məhərrəmlikdə toy edilməz.

İlin ayları da müxtəlif inamlarla bağlıdır. “Qaraqış – qaraynan, zəmhəri – paraynan” deyərlər. Zəmhəri (yanvar) ayının 14-ü Yılbaşına düşür, həmin gün puvardan evə su gətirər, evə erkək heyvan salarlar ki, il ruzulu olsun. Evə kim girsə, qarğıdalı, buğda üstə oturdarlar. Həmin adamın gəlişi uğurlu olsa, gələn il də birinci onu evə çağırarlar. Yılbaşında səbətə ip bağlayıb bacadan, qapıdan evə atırlar.

Zəmhəri – mart aylarında havalər soyuq keçir, qasırğalar olur, bu qasırğalar vaxtı “avi (ay) çilədə totuni

yalar” deyərlər.

Gücükdə (fevral) Xıdırəlləz atlanır, kimə yetişsə allaha-taala ona yardım edir. Xıdırəlləz yoldakıları, çöldəkiləri daha çox himayə edir.

Martın altısında “Yerə izin oliyer” – yer qızır, əkinə başlamaq olar. Martda Haftahombax və Bəldərəcüz (7-8 mart) fırtınaları cövlan edir.

Martda altı günlük “Qoca nənə” fırtınası da başlayır. Deyilənə görə, martın əvvəllərində bir qoca nənə qoyun-quzusunu yığıb dağa gedirmiş, biri deyir, ay nənə, nəyə gedirsən, martın bu soyuğunda bu nə dağa getməkdir? Qoca nənə cavab verir:

– Martı vecimə almadım, cığ-cığ oynar oğlağım!

Mart bundan hirsələnir, gücükdən (fevraldan) bir həftə borc istəyir, fırtına başlayır, nənənin qoyun-quzusu qırılır.

Apreldə Kukul fırtınası baş qaldırır.

Mayısın 7-15-i “Camuşqıran fırtınası”na təsadüf edir.

Kirəz ayı – giləslər dəyən aydır. Bu vaxt el-oba dağlara, yaylaqlara yığnağa – seyrə qalxar, bir ay şənlik, istirahət edərlərmiş¹⁷.

Orax və ya biçin ayı məhsul biçilər, xarman ayında taxıl döyülər.

Bögrümdə mal-qara böyürə-böyürə dağlardan enər¹⁸.

Şarab – toy, şənlik ayıdır.

Qoç ayında qoyunlar qoça gələr.

Qaraqışın axırlarından qırx günlük soyuqlar başlayır, gücüğün ortalarına qədər davam edən bu çillə soyuqlarına “Qahredən savuqlar” deyilir.

Kirəzin axırlarından isə qırx günlük sicaqlar qızıdır...

¹⁷ Bu şənlik mərasimi “Qız-gəlin” adlanır – Red.

¹⁸ Əslində, Bögrüməyi maralların bögürərək öz tayını axtarması hadisəsi ilə bağlıdır. Maralçılıqla bağlı bu ay adı Sibir türkləri ilə Axısxa türklərinin qədim tarixi tellərlə bağlılığını (saklar, qırçaqlar) araşdırmağa vadar edir – Red.

Türklərin qədim çəki və ölçü adları da doğmadır: misqal, xalvar, pud, girvənkə, hoqqa (3 girvənkə), kodi, batman, toxar, arşın, dirhəm, qoçavuc.

Para, dirhəm, lirə, okka, altun kimi sözlər də doğma etnik nişanelərdir.

Dualar

Axısqa elində əski şaman dualarından gələn bir çox sirli kəlmələr qorunub saxlanıb. Axısqalılar bu duaların gücünə inanırlar. Xalq arasında belə bir etiqad var ki, duanı başqasına söyləsən, daha özün ondan istifadə edə bilməzsən, sənün üçün dua öz sehrlili gücünü itirər. Buna görə də hər adam bu son dərəcə maraqlı duaları başqasına söyləmək istəmir. Və aşağıdakı duaları bizə bağışlamış Sabirabad və Saatlı obalarının sakinləri Soxdeli Hədiyyə Abdulla qızına, Çiçolu Xeyransa Mirzə qızına, Saxanlı Nəcihə Əhməd qızına və Saxanlı Rəhimə xalaya minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm.

Sufra dualari

Salxum-salxum Şəhəmmət,
Bir səvdüğim Məhəmmət,
Yazi yazar əlləri,
Quran oxur dilləri.
Xasbaxçanın gülləri.
Ötüşür bülbülləri,
Cənnətdə bir qapi var.
Üstündə xancar sapi var.
Cənnətdə bir quyi var,
İçində zəməzəm suyi var.
Oni içər dərvişlər,
Allah-allah demişlər,
Allah dedim oyandım,
Sufralara boyandım,

Əlif-Quran başıdır.
Cümləmizin işidir.
Kim bü düayı oxusa,
Yarın cənnət quşudur.

* * *

Başımıza – axıl,
Axora – naxır,
Anbara – taxıl,
Qalemkuşun yuvası –
Budur sufra duasi.

Nazar duasi

Ovsunladım nazari,
Əvvəl bənim başımı,
Qara göz, mavi göz,
Kor, topal, lal, sağır, kəl.
Hər kimin nazari dəgmişə,
Yeddi çift qullanmamış ignə,
Yeddi çift qullanmamış mux,
Yeddi çift qullanmamış çuvalduz
Sancılsın onun bağına, bağırsuğuna,
Bacasını yıldırım vursun,
Qapısına zindan kilidi asılsın!

Şəkkik (baş ağrısı) duasi

Şəkiki alışmış
Alçax çayırın başına,
Nasıl ki, tavar oti gəmədür,
Elə şəkkik qaşımı gəmədür,
Şəkiki nə etməli? –
Uzax dağlar ardına atmalı,
Peşinə ataş yaxmalı.

Göz ağrısı duaları
(Bu dua yumurta bəyazına
oxunur, sonra gözə tökülür)

*Bazar günü kütən qoşdum,
Kütən qoşdum, daş qoşdum,
Qum səpdim dərinə düşdi,
Yüzə çıxmazmi?*

* * *

*Çocux oyniyerdi, atıldı,
Burti dəgdi gözünə,
Gözi döndi qan çanağına,
Nədir bunun dərmanı? –
Üç sabax üfür,
Üç sabax tüfür, –
Budur onun dərmanı.*

Sancı duası

*Bən anamın ilkiyim,
Dağda gəzən tilkiyim,
Sançıya dərman olacax
Haman da işdə bən idim.*

İsitmə duası

*İsitmə dütdi bəni,
Dutdi qurutdi bəni
Neynarım elə yari,
Getdi unutdi bəni.*

* * *

*Qarşıda görünürsün,
Al kürkə bürünürsün,
İsitmə bənə gəlsin,
Nə məlul görünürsün.*

Qurd ağzi bağlayan dua

*Qurd-qurd kiş-kişi,
Bağladım qurdun dişi,
Qurd bənə əfiyə,
Bən də qurda səfiyə,
Həzrəti Alının biçağı
Fatma anamızın saçağı.*

Ilan duasi

*Yılan-yılan əfiyə
Bən yilənnən səfiyə,
Kəlpətinnən kiş-kişi
(Kələğayi kiş-kişi),
Bağladım yılan dişi,
Fatma ananın saçağı,
Həzrəti Alının xancar-biçağı.*

It ağzi bağlayan dualar

*Bismillahi-rəhmani rəhim,
Ər vəsdəyü, bir vəsdə (üç dəfə deyilir)*

* * *

*Zərnişan-zəbərnişan kəpər
Totarnisi qıtmır, tfu!*

Ağız bağlayan dua

*Allahım məyadut,
Ağzın bağla, dilin dut,
Ağzın gecə, dilin gecə.
Bənim sözüm sənə keçə,
Sənin sözün yerə keçə.*

Yaniq duasi

*Anzu-billahi, minəs şeytani-rəcim,
Bismillahir rəhmani rəhim.
Sari keşiş aşağı tarla qoşar,
Yoxarı tarla qoşar,
Sari keşiş qum satmaz,
Yanix dərinə getməz.*

Meçec (ziyil) duasi

*Təzə ay çıxanda ziyilə duz sürtə-sürtə, oynaya-oynaya
bu duanı oxuyurlar:
Ay gördüm, xoş gördüm,
Meçecimin dibini boş gördüm.*

Yatanda oxunan dua

*Yatdım sağıma, döndüm soluma, sığındım sübhanıma,
mələkələr şahad olsun dinimə-imanıma. Allah, bənə xayırlı
sabaxlar aç, ilahi, sənin birligən şükür!*

FOLKLOR VƏ ƏDƏBİYYAT

O yazduğı xub ayatdan söyliyəm

Ən qədim vaxtlardan şeir-sənət yurdu, ustad sənətkarların vətəni olmuş Axısqa yörəsində Xəstə Hasan, Aşıq Öməri, Aşıq Nuru, Aşıq Şenlik, Üzeyir Fəqiri, Əmrəhi, Səfili kimi böyük sənətkarlar saz çalıb söz söyləmişlər. Son illərdə ulu ustadların sənətini yeni nəsillə davam etdirir. Məlik dədə, Kibar dədə, Əhməd dədə, Aşıq Ələddin, Aşıq Qafur, Aşıq Ömər, Gülcən nənə, Göyərçin nənə kimi söyləyicilərin, Mürtəz, Cabir, Həmdi, Aslan, Fəhlül, Mehیار, İlyas, Zeynül, Şimşək, Şahismayıl, İlim, Məhəmməd, Güləhməd, Müsəddin təkil el şairlərinin altun kəlmələri, davulçu Mərdəli, zurnaçı Mehri, zurnaçı Əmürşah, davulçu Şahbaz, zurnaçı Şəhmərdan, qavulçu Əhməd, Müdür, Mövlud, Yusif, Nurəddin, Mikəyil, Zülfüqar, Lətif, Osman kimi istedadlı müğənnilərin yanıqlı sədələri bütün xalqı birləşdirir və bir millət kimi yaşadır.

Sürgün illərində Orta Asiya, Qafqaz, Rusiya, Ukraynanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşmış Axısqa türklərinin milli ruhunu, birliyini qoruyan, onları vətənə bağlayan əsas amillərdən biri məhz xalq sənəti, forklordur. 1944-cü il sürgünündən sonra bu soydaşlarımızın milli yazılı ədəbiyyatı inkişaf etdirməyə obyektiv imkanları olmadığından folklor mədəni həyatın əsas formalarından birinə çevrilmişdir. Milli mətbuat, məktəb, ərəzi birliyindən məhrum olan Axısqa elinin qəriblik həyatında xalq yaradıcılığı müstəsna rol oynayır, milli varlığı, etnik yaddaşı qoruyan ən önəmli qüvvə kimi inkişaf edir. Nurani qocalar indiyədək şaman oxumalarına bənzər sirli duaları, Yunis Əmrə,

Qaracaoğlan, Dadaloğlu, Qurbani, Sümmani, Şenlik söyləmələrini unutmamışlar.

Axısqalıların söz sənətində bizim çağda, qəriblikdə yaranmış əsərlər də çoxdur. Bu çağdaş folklor nümunələri türk dünyasının ən faciəli günlərinin yadigarıdır, türk ruhunun əbədiyyətinə böyük abidədir. Qəhrəman bir xalqın ağrıları, dəyanət və ümidləriylə dolu bu əsərlər ümumtürk mədəniyyətinin ən şanlı və mənalı səhifələrindən biridir.

Bu qədim türk ulusunun min illərin yaddaşından gələn el sənəti janr baxımından da çox əlvandır. El arasında müdrik kəlamlar, qədim dualar, incə manilər, deyimlər, ağılar, şaka-yerennüklər, türkülər, qoşmalar, nağıllar, mifik rəvayətlər, dastanlar, dəstənlər¹⁹ geniş yayılıb. Sanamalar, herslatmalar, tapmacalar, şaşirtmalar, nənnilər²⁰, oyunlardan ibarət çocuş folkloru da bir aləmdir.

Bütün bu sürgün illərində din-imanı uca tutaraq mömin bəndələr kimi yaşamış Axısqa türklərinin folklor və ədəbiyyat nümunələrinin böyük bir qismi dini-fəlsəfi məzmunludur və əbədi mənəvi dəyərləri, islam meyarlarını, qədim türk inanclarını ifadə edir. Həm xalq şeirində, həm aşiq yaradıcılığında, həm də ədəbi mətnlərdə heca və əruz vəzniylə yazılmış dini məzmunlu orijinal əsərlər var. Dini inancı əks etdirən bu əsərlərin bir qismi sürgün dövründə yaranmışdır və bu sənət nümunələrində ilahi mətləblər Vətən hissi, yurd həsrəti ilə orijinal şəkildə qovuşmuşdur. Son onilliklərdə yaranmış dini məzmunlu belə əsərlər gənc nəslin yüksək mənəvi dəyərlər və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinə və beləliklə, yurda dönüş mücadiləsinə xidmət edir.

Şifahi xalq poeziyasında və el şairlərinin yaradıcılığında islam meyarlarını əks etdirən əsərlərdə fəlsəfi, tərbiyəvi məzmun, dini-mənəvi, əxlaqi anlayışlar yüksək

¹⁹ Təhkiyəvi girişli olan şeir – Red.

²⁰ Nənni, ninni – burada layla mənasında – Red.

bədiiliklə ifadə edilir. Dini mərasimlər və anlayışlarla bağlı ilahilər, dualar, lirik-fəlsəfi şeirlər, rəvayətlər yüksək mə-nəvi keyfiyyətlər aşılır, günahların etirafına, tövbəyə, in-sanlıq, yurd, vətən sevgisinə çağırır. Axısqa türklərinin dini-fəlsəfi məzmunlu qəsidələrinin, ilahilərinin, tərbiyəvi-didak-tik qoşmalarının, türkülərinin ailə münasibətlərinin, ümu-mən toplum həyatının sağlam ruhda formalaşmasında da böyük rolu var.

DİNİ RƏVAYƏTLƏR

Dünyanın yaranması

Allah birinci dəryayı yaratdı, bahali daşlar yaratdı dəryada. Sonra cinləri yaratdı ki, o daşları çıxartsın. Sonra göyi yaratdı, peşkun kimi. Dəryadaki daşlardan ay-ulduzları yaptı. Sonra pəriştah – məleykələri yaratdı ki, göyi qal-dırsınlar. Qaldıramadılar. Allah dedi: –Yasin oxuyun. Oxu-yandan sonra qaldırdılar, indi də göyün hər tərəfi pəriştah omuzunda saxlanır.

Sonra allah Adəmi yaratdı çamurdan – pəriştahlar boğazacan yağurdular, yuxarini bacarmadılar. Yuxarini al-lah yaratmış, ona görə də boğazdan yuxarıya söymək olmaz. Adəmnən sonra şeytan gəldi, insanın ağızından girdi, dedi bunda can durmaz, savuq çamurdur, sonra yenə Yasin oxu-dular, can verdilər. Həzrəti Adəm axırdı, ayıldı. Gəmi-yündən Havva ananı aləmi yaratdı. Sonra Həzrəti Adəmnən altmış adam törədi, camaat törədi. Şeytan dedi ki, bən, bəndən olani alacam, Adəm qoymadı, lənət oldi şeytana. Onnan da şeytan itdi gözdən.

Xızır və Musa

Musa peyğəmbər Xızır möcüzələrinnən çox eşidib oni görməx istiyer. Həzrət ona diyer ki, bir zənbilə bişmiş baluxlar qoy, puvara get, baluxlar dirilib puvara atılsa, Xızırı orada görərsən. Musa qardaşı Harunla puvara çatır, ama yuxlayır. Ayılında görür ki, baluxlar zənbildə yoxdur. Burada Xızırı görüyer, diyer ki, səninlə gəzməx istiyerim. Xızır diyer gəzəmməzsən bənlə. Musa çox istiyer, axır Xızır razılaşıır, ikisi yola düşüyer.

Gedirlər-gedirlər, bir çəmənə çatiyerlər, görürlər cocuxlar oyniyer, Xızır yanaşıyer bir cocuğu yumruqla vurüyer öldirer. Musa sükutla baxiyer, şərtə görə heç nə demir.

Dənizə çatiyerlər, bir gəmiyə miniyerlər. Yer olmur, ona görə gəminin oqçusunda (anbarında) oturerlər. Xızır gəmini dəlməyə başliyer, gəmini zay eliyer. Musa gənə də sükutla baxer.

Sonra olar bir kövə çaterlər, heç kim oları içəri almer. Bir duvari uçmuş baxçaya gələrler. Xızır Musaya diyer duvarları yap. Musa yapır. Axır dözmüyer, Xızıra diyer:

– Xızır, o cocuğun, o gəminin nə günahı vardı, onları elə etdin, bu köv bizi almadi, ama duvari yapırdin?

Xızır cavab veriyer:

– O cocux çok ziyankar, qaniçən adam olacaxdi, çox əvlər yıxacaxdi. O gəmini bir az sonra padişah bəgənib zorla alacaxdi, zay etdim ki, xoşlayıb almasın. Baxça iki yetim cocuğundi. İçində altın basurulub. Duvarları yapırdum ki, altın o cocuxlara qalsın.

Hax Aşuği Kərəm

Kim ki, qırqlar əlindən badə içdi, o hax aşuği oliyer. Qırqlar əvliyalardır, eyilərdəndir, onlar gözəgörməzdir. Onlar hər kimə ki, badə içirdi, həməən adam oler hax aşuği,

düşiyer qara səvdəyə. Badə içmiş adam qırx gün ağzi köpürmüş halda üzüqoyli yatıyer. Hax aşuği olan adama dün-yada qaranlux bir elm olmiyer.

Rəvayətə görə, Kərəm də hax aşuği olmuş. Bunun hax aşuği olduğunu sınamadan öteri köv adamları iştiyerlər bir gün Kərəmi masxaraya qoysunlar, görsünlər ki, Kərəm gerçəkdən hax aşuğidir, yoxsa cəməti yaldadıb gəziyer divanə.

Cəmət bir cəyili yalannan tabuta qoyıyer, adamların içinnən ağsaxal bir kəs Kərəmə diyer ki, biz molla bulamadux da, bu cənazəyi sən qalduracan.

Kərəm də cəmətə yüzini tutub diyer ki, bu cənazəyi öli niyatlamı, diri niyatlamı qaldurax?

Onda həməən ağsaxal acıxlanıb Kərəmə sillə də vuriyer, üstünə də qışqırıyer ki, heç öliyə də diri niyatla namaz olurmi?

Kərəm lal-dinməz yüzünü qıbləyə çəvürüb cənazə duvası oxuyer. Dua qurtulandan sonra cəmət Kərəmə gülüb hül-hiləyə aliyer. Kərəm bu vaxt diyer:

– Siz bənə gülməyin, gedin o yazux cəyili gömləyin.

Cəmət gəlib tabutun üstünü açanda görıyer ki, o cəyil oğlan gerçəkdən ölmüş.

Cəmət tutduğı işdən çox peşman oliyer, Kərəmdən onların günəhindən keçməsinı iştiyer. Kərəm də sükutla çixiyer gediyer.

Bunnan sora cəmət biliyer ki, Kərəm hax aşuğidür.

Eyilərdən olan gəlin

Bir kişi su kənarında bir qıza rast gəliyer də, evinə gətürüb gendinə arvad eliyer. Sükutluxla dolaniyerlər.

Kişi bir dəfə çölə gedəndə qaynanası görıyer ki, arvad uşağı yanar təndirə atıb çıxıb getdi. Oğli qayıdanda ona

diyer. Oğli əvə giriyer, görür ki, arvad əvdə uşağı əmizdirir. Təndiri soranda arvad güliyer.

İkinci kərə gəlin uşağı quyiya, sonra dərəyə atiyer. Həmən cür əhvalat təzədən oliyer. Axırda qaynanasi buna dözməyib öliyer. Dəfndə ölünü aparən vaxt hamı ağliyer, əmədəni (qəfil) gəlin güliyer. Əvdə qocası arvadın üstə gəliyer, diyer ki, cocuğı təndirə atdın, quyiya atdın, dərəyə atdın, sonra da güldin. Bən dözdüm. Şimdi anam öldi, onda da hamı ağladı, sən güldin. Nədən güldin, səbəbin de! Arvad xamur yoğuruyerdı. Dedi ki, qoy səbəbin deməyim. Qocasi diyer ki, deməsən, sənle yaşamam. Qarisi çox yalvarer, kişisi razılaşmer. Axırda arvad sirrini açıyer. Demə, arvad eylərdənmiş, pəriymiş. Hər ölinin dalınca dəfndə ömri boyı etdiyi eyiliklər gedər. Qaynananın dalınca bircə süpürgə gedirmiş. Nə vaxtsa kiməsə süpürgə veribmiş. Eyilərdən olan gəlin bunu görmüş və buna gülmiş.

Bü sirrini açandan sonra eylərdən olan qız yox oliyer. Gəlinin yoğurduğu xəmir daşiyer, qurtarmiyer, nə qədər üst-dən götüriyerlərsə də, qurtarmiyer. Kişi su qırağına gedib qızı axtariyer, tapiyer, xamurun daşduğunu diyer. Eyilərdən olan gəlin diyer ki, qara tavuğun dırnağını batur, xamur daşmaz.

Belə də eliyerlər, xamur dayaniyer, amma bir də daha eylərdən olan bu gəlini heç kim görmiyer.

DİNİ MƏZMUNLU XALQ ŞEİRİ

Möminlərə oxunan tərbiyəvi-didaktik qoşma:

Sabax oldi başın qaldur,
İki əlin suya taldur,
Qəsd eylə şeytani öldür,
Oyan, mumin, sabax oldi.

Sabax oldi qaxmazmisin,
Sən Allahdan qorxmazmisin,
Laini tərək etməzmisin,
Oyan, mumin, sabax oldi.

Sabax oldi ötər quşlar,
Mumin olan xeyir işlər,
Səcdəyə gəlür ağaclar,
Oyan, mumin, sabax oldi.

Muminin gözi yaşlıdur,
Axirət yoli taşlıdur,
Cəhənnəm ağzi dişlıdur,
Oyan, mumin, sabax oldi.

Namaz üstünə olan dastan:

Yaradana et niyazi,
Allah sevməz beynamazi.
Üç günlüx fani dünyada,
Sıdxı candan qıl namazi.

Namazi əldən qoymiyasın,
Sən şeytana uymiyasın,
Cəhənnəmdə qalmiyasın,
Sıdxı candan qıl namazi.

Namaz günəhi yiturur,
Namaz cənnətə götürür,
Namaz murada yerirur,
Sıdxı dildan qıl namazi.

Ol xudaya şükür eylə,
O dünyaya fikir eylə,

Qurani çox zikir eylə,
Sıdxi dildən qıl namazi.

Xeyir işlə əllərinən,
Quran oxı dillərinən,
Qonuş kamil qullarınən,
Sıdxi candan qıl namazi.

Qılsın sabax namazi,
Dildən buraxma ixlasi,
Əzbər et ayətəl kürsi,
Sıdxi candan qıl namazi.

Qıl əvləyi xoş olasın,
Cənnətdə uçar quş olasın,
Hurilərə eş olasın,
Sıdxi candan qıl namazi.

Mubarək abdasi duzəlt,
İkindi vaxtını gözət,
Ol subhana et niyazi,
Sıdxi candan qıl namazi.

Axşam namazından qaçma,
Cəhənnəm qapısın açma,
Xulusi qəlbindən atma,
Sıdxi candan qıl namazi.

Yasi namazini qılsın,
Cənnətə sən yol bularsın,
İki cahanda gülərsin,
Sıdxi candan qıl namazi.

Ulu tanrının böyüklüyünə sığınmaq, ondan imdad
diləmək, tövbəkarlıq:

Bu canım cafa gedər,
Hesab günü gəlib yetər,
Təmənnamız budur səndən,
Allah, mədəd eylə bizə.

Cənazəmi qaldurunca,
İrax yola göndərinçə,
Əl edin qəbrə qoyuncə,
Allah, mədəd eylə bizə.

İki mələk gələ ondan,
Sorulacax sual bəndən,
Dil tutulub lal olanda,
Allah, mədəd eylə bizə.

Cavab verib qurtulunca,
Qəbir pir-nur olunca,
Cənnətdən çoxi gəlinçə,
Allah, mədəd eylə bizə.

Ali divan qurulanda,
Xeyirlə şər soruləndə,
Dəftər ilə veriləndə,
Allah, mədəd eylə bizə.

Sırata binib gedincə,
Yeddi yerdə suval edincə,
Cəvab verib cənnətə gedincə,
Allah, mədəd eylə bizə.

Həşur Nəşuri olunca,
Tərəzi-mizan qurulunca,

Səbəblər açır (açan) gəlincə,
Allah, mədəd eylə bizə.

Varuban Cənnətə girmək,
Cənnət güllərini dərmək,
Təmənnamız budur səndən,
Allah, nəsib eylə bizə.

Failətun failət,
Ver Məhəmməd Mustafaya sələvət.

İslam şəhidləri və müqəddəs məbədlər haqqında şe-
irlər:

Hasanim vay, Huseynim can!

Şəhidlərin zəri camasi,
Hasaim vay, Huseynim can!
Analarının gözi yaşlı,
Hasanim vay, Huseynim can!

Muhamməddür dədələri,
Həzrəti Ali ataları,
Ərşin bir çift sonaları,
Hasanim vay, Huseynim can!

Şahid oldi quzilari,
Fatimanin quzilari,
Cana duşdi sizilari,
Hasanim vay, Huseynim can!

Hasan Huseynimi gəturdilar,
Qalubelaya yeturdilar,
Qara xancar baturdilar,
Hasanim vay, Huseynim can!

Hasan, Huseyn atdan duşti,
Mamun Yezidi boynun biçti,
Zalim gəlib qanın içti,
Hasanım vay, Huseynim can!

Qalu-belanin yeşil taşi,
Şəhid olmuş çift qardaşi,
Ağlar, turmaz gözüm yaşi,
Hasanım vay, Huseynim can!

Söyləməz şirin dilləri,
Qurusun vuran əlləri,
Cənnət bağının gülləri,
Hasanım vay, Huseynim can!

Olmaz dünyanın rahatı,
Eşqilə bulur rahatı,
Verin Rasulullaha salavati,
Hasanım vay, Huseynim can!

Cami-əmbiya

Qəlin, ey qardaşlar, şama varalım,
Şam olan mələkləri görəlim,
Cami ənbiyada namaz qılalım,
Nə gözəl camidür cami-əmbiya.

Üç yüz pəncərəsi qibləyə qarşi,
İçində mələklər seyr edər arşi,
Həyatı hadisəsi anın naxışı,
Nə gözəl camidür cami-əmbiya.

Üç yüz mərdivani var, birisi qısa,
Üç min altmış ayax çıx basa-basa,
Ondan enəcəxdür həzrəti İsa,
Nə gözəl camidür cami-əmbiya.

Zəmanədən şikayət, günahların etirafı, imanın zəifləməsinə, cahilliyə etiraz:

Bu xalqın rahatı getdi,
Cihanın möhnəti artdı,
Zalımlar aləmi tutdı,
Zaman axır zaman oldi.

Beglər başlarlar zülümə,
Rəqəbət qalmadı dünyada,
Fikir et həp daim ağla,
Zaman axır zaman oldi.

Vaizlər söyləmƏz toğri,
Dili toğri, içi əgri,
Zanarsın xeyri şƏr uğri,
Zaman axır zaman oldi.

Oğul ata sözün tutmaz,
Qız ana yoluna getməz,
Zülümdə meyvələr bitməz,
Zaman axır zaman oldi.

Namazdan xalq osandilər,
Bu dünyaya inandilər,
Bu fənaiyi baqi sandilər
Zaman axır zaman oldi.

Duvaya turmaz qaçarlar,
Zanarsın quşdur uçarlar.
Qalur çarasi keçərlər,
Zaman axır zaman oldi.

Şikayəti dinləməz hakim,
Necə olur deməz höküm,
Xeyirsizdur dari zülüm,
Zaman axır zaman oldi.

Bərəkət kalmadı kərdə,
Həqiqət qalmadı yerdə,
Zülüm artdi camu yerdə,
Zaman axır zaman oldi.

İmamların çoği cahil,
Sələvət bilməyən kəhil,
Gəh məmur almaği qafil,
Zaman axır zaman oldi.

Aləmətlər olub zahir,
Kimi hər haradan mayil,
Erişdi aləmə zair,
Zaman axır zaman oldi.

Gəlür bir gün əcəl sənə,
Görüb qalası tanə,
Sakın bakma şuna buna,
Zaman axır zaman oldi.

Ağla, ey sadıq, ağla,
Dərdilə ürəgin dağla,
Çürük işlərin saxla,
Zaman axır zaman oldi.

EL ŞAİRLƏRİNİN DİNİ MƏZMUNLU ŞEİRLƏRİ

Xasta Hasan İftidə

Kim bülür ki, kim gəlibdür dünyaya iftidə,
Tapdı insan, tapdı cahan kim öpüpdür iftidə,
Adam ki oldı Havva ilə verdi nişanına,
Beş vaxt namaz fərz olübdür, kim qırıbdur iftidə?

Gecə gündüz əzbərimdə xəyala talmışım,
Oxudum Qurani heçasi dali-sin idi,
Əglən ustad, xəbər ələm, əvvəl dinə gələn kimidi,
Dörd kitabın gəlməsini kim yazıbdur iftidə?

Xasta Hasan təhfil etdi əhli sünnetə,
Əhti var-yox dünyada inanmayın dövlətə,
O kimdi yalanınən getdi girdi cənnətə,
Cənnətin türli libasına kim giribdür iftidə?

Eyləmə

Ya ilahi, sən bəni nana möhtac eyləmə,
Bülbüli güldən ayırıb xara möhtac eyləmə,
Yüz yığirmi dörd bin peyğəmbər eşginə,
Sən bəni xasta düşürüb tərə möhtac eyləmə.

Tağlar al geyinmiş, dəryalar hap qaradur
İbtidaki cismim başdan-başa yaradur.
Qulağı gizli sırım, yarab, sənə həp aşkardur,
Dərdə dərman verən sənsin, təbibə möhtac eyləmə.

Xasta Hasan, bu fanidən çəkilür qolum bənim,
Haq ilə turab içində tökülür saçım bənim.
Sən bir ədalətli padişahsın, bağışla suçumi bənim,
Öldürürsün özün öldür, qula möhtac eyləmə.

Üstündədir

Yer altında qızıl öküz, yel-yüzcgər üstündədir,
Bu dünyanın çarx köşəsi şah maral üstündədir.
Abu Bəkir, Ömər, Osman, Şəfətçi ya Rəsul,
Haq talanın bir isi qəmbər üstündədir.

Haq tala çox mal vermiş dəliya,
Çox malın çox cəfasi var, verməz Valiya,
Haq Aslanım buyurmuşdur Aliya,
Kufara boyun əgməz, Zülfıqar üstündədir.

Xasta Hasan da der, bənim sözüüm nəsihət,
Yatanda haqqa şükür eylə, qaxanda ibadət,
İnsandan getdi məhəbbət, havandan xasiyat,
Getdi, canım, toldi, ixtifar üstündədir.

Birdür-bir

Bizi yoxdan var eyləyən,
Aləmi yaradan birdür, bir.
Şəkki və nəziri yoxdur
Vallahi, billahi, birdür, bir.

Ən əvvəlki Həzrəti Adəm,
Ol Məhəmməd Mustafa.
Axır Zaman peyğəmbəri
Rəsulullah birdür, bir.

Çox şükür olsun Xudaya,
Haqq yetürdi zəhməti.
Haqqın əmrini bilənlər
Daxil olur cənnətə.
Dörd kitabı təsnif etmiş
Yetmiş iki millətə.
Kitab dörddür, talax üçdür,
Kəlamullah birdür, bir.

Der biçarə Xasta Hasan.
Bir can vermiş, alacax.
Əgər məğrib, əgər məşriq
Bir araya gələcax.

Qurulub tərəzi-mizan
Qılı-qıldan böləcəx.
Padişahlar padişahı,
Hökmü-sultan birdür, bir.

Xasta Hasanla Ömərinin deyişməsi

Öməri:

Əylən, ustam, əylən, səndən bir xəbər sorem,
Adət nədür, ərkan nədür, yol nədür?
Ol səni bənə adətən cərrah dedilər,
Yürəgimdə yara nədür, sevda nədür?

Xasta Hasan:

Bir uşaq ki, xocasından dərş alır,
Adət budur, ərkan budur, yol budur.
Niyatım haca getmax, sidqim cənnət,
Yürəgimdə yara budur, sevda budur.

Öməri:

Hangi peyğəmbərdən qaldi bu yapı?
Cannı-cannı içini tutdi həpisi.
On iki baxçadur, qırx səkkiz qapi,
Oni bəkliyan iki yol nədür?

Xasta Hasan:

Nuh reyğəmbərdən qaldi bir yapı,
Canni-canni içinə toldi həpisi,
On iki aydur, qırx səkkiz hafta,
Onların içində bir doğuş, bir ölüm – iki yol budur.

Öməri:

Bir cami yapdurdum, daşdan minarəsi,
Mehrabı minbər, içi dolu müşk ilə ənbər.
Səksən bin əvlim, yüz bin peyğəmbər,
Onların içində iki gül nədür?

Xasta Hasan:

Cənnəti-ələdur bizim xanamız,
Kəbəyi-şərifdə bir nişanamız.
Adəm atamız, Həvvə anamız,
Onların içində iki gül budur.

Öməri:

Bilirsənmi neçədir sıratın yoli?
Sıratı kim keçdi, yanında Ali?
Üç yüz altmış altı səlvinin tali,
Talında açılan iki gül nədür?

Xasta Hasan:

Otuz iki sıratın yoli, Məhəmməd keçdi,
Sıratın yoluni, yanında Ali.
Üç yüz altmış altı bir yılın günü,
Yılda iki bayram, iki gül budur.

Öməri:

Aşiq Öməri der, cahanı gəzdim,
Oxudum əlifi, mim ilə yazdım.
Xuda ki əmr etdi, bir gəmi düzdüm,
Gəmi nədür, dərya nədür, sel nədür?

Xasta Hasan:

Xasta Hasan da der, cahanı gəzdim,
Fitfa duasını əzbərə yazdım.
Xuda ki əmr etdi bir gəmi düzdüm,
Gəmi – cəsət, könül – dərya, göz yaşı – sel budur.

Xasta Hasanin Aşiq Qərəni ilə dəyişməsi

Qərəni:

Əvvələ dörd kitabdan hər-bir hesab tap,
Siftə qələm çaldı bax birisinə,
Kəlmeyi şərifdə, canlı mehrəcdə,
Qatarlanıb gedər bax birisinə.
Mən əzizinəm, yarasul dedilər,
Eyib dərdə düşdü yarasul dedilər,
Yığıldı cümlə yarasul dedilər,
Nə səbəbdən nəylət endi, bax birisinə.

Xasta Hasan:

Xasta Hasan der, bir budaq üstə,
Məcnunun mahalı bir budaq üstə,
İki alma bitib bir budaq üstə,
Biri şövlə verər bax birisinə.
Yer altında qızıl bir rüzgar üstündədi,
Bu dünyanın çay ətrafı bir şahmar üstündədi,
Bərxudamın malı çoxdu, çox mal verər Vəliyə,
Çox malın çox əzabı var, onunçün verməz dəliyə,
Əgər mübarək əlin qalsa Astanım Aliya,

Heç kimsəyə başın əyməz Zülfüqar üstündədi.
Xasta Hasan deyir bu sözləri anlayana nəsiyyət,
İnsan oğlundan qalxdı möhübbət, heyvandan xasiyyət,
Hər yatanda zikr eylə, hər qalxanda vəsiyyət,
Keçdi günüm, doldu sinəm,
Heyif ki, o da ixtiyar üstündədi.

Qərəni:

Nə yatırsan, dəli könül, bu dövrana bax,
Hər səhərdən, hər arzumana çəkilən karvana bax,
Göydə şah, yerdə muğru halının əmrindeykən,
Bu dünyada kimsə qalmadı, hanı Süleymana bax.

Xasta Hasan:

Bizi yoxdan var eyləyən qanı suvan bir de bir,
Abu ataş xaqibəttən yaratdı insan bir de bir,
Adamı sakın eylədi cənnətin yur divanına,
Onların kəstə kərəzi layıp şeytan bir de bir.

Qərəni:

İbrahim ki, İsmayılı götürdü Arasata,
Dedi: – “Baba, bağla qolum, səni verməm zəhmətə”,
O hazarıynan bıçağı necə vurdu lisbətə,
Kim gətirdi, kim götürdü o quzu-qoçu qurbana bax!

Xasta Hasan:

Haqq buyurdu Cabrayıla, İncil endi İsaya,
Zəbur Davuda verildi, Tövrat Musaya,
Məhəmməd durdu qıbləyə, Məryəm girdi kilsəyə,
Məhəmməd hümmətindi, oxuyan Qurana bax.

Qərəni:

Otuz iki fariz içində oxunanı bilməli,
Fəhminizaya yetiribən salatını qılmalı.

Qul Qərəni deyir: Yüz yaşasan da axır məhtə olmalı,
Bizi yoxdan var eyləyən hanı sübhanın yazdığı
fərmanı.

Xasta Hasan:

Xasta Hasan deyir, yarın məhşər günü kim qalar?
Əzrayıl ki, canlar alır, bəs onun canını kim alar?
Gəlibdi canım barata, tarix var tamam olar,
Məvlam qismət eyləsə, bir arşın Qurana bax.
Bu dünya belə qurulub, dövlət-var üstündədi,
Harur-kəzur mal qazanır, tarımar üstündədi.
Adam ata – Hava ana atdılar o cənnətə,
Hər kim budar şeytan yallada, o da şər üstündədi.
Bir atadan olmuşuq, başqa-başqadır dilimiz,
Yarın məhşər günü nə olar halımız,
Göz görməz, qulaq eşitməz, əcəb necə olar halımız?
Altı od, üstü qazan o da nar üstündədi,
Xasta Hasan, bir gün üzərinə gələr Əzrayıl,
Dörd kitabı, dörd köşədə təftil eylər Cəbrayıl,
Haqq taladan əmr enər, oyanar İsrafil.
Əli-əlində, əli döşündə o da sür üstündədi.
Bəyzadələr məclisində olanda,
Əsli kamil olan ayağı gözlər.
Ustasından dərslər alan kimsələr,
Əsli kamil olan ayağı gözlər.
Dəli könül deyir, öz yerində paşasan,
Qanlı fələk kimi istərdin başa sən.
Ayaqlamaz, nə gəzirsən başa sən,
Əsli kamil olan ayağı gözlər.

Aşiq Öməri
Ver xəbər

Çox şükür olsun xudama, insani xalq eylədi,
Keçdi sol qaburğasından Adam, Hava söylədi.
Götürdi cənnətə, girdi xətri nişan eylədi,
Kim yolladı, kim yaldatdı – ol divandan ver xəbər.

Çox şükür olsun xudama, ləm oxur, mim var,
Bu dünyanın ustisi var, şagirdi var, xani var.
Alti sudur, üsti sudur, içində cami var,
Daş əzəni kim oxudi, ol əzəndən ver xəbər.

Der Öməri, biz də yetişdux təzə,
Usta girmə qarğışıma yetişəysin mürtəzə.
Bir gün olur hesab düşər çan alını şahbaza,
Yüzi gülməz, rəşvət almaz, ol divandan ver xəbər.

Içəri

Ey ağalar sizə tərif eyliyem, –
Cami gördüm taşi mehrabından içəri
Əcəl gəldi pərvanələr tolandı,
Dəfin etdilər qara yerdən içəri.
Qurban olem bin bir adli subhana,
Başımız bağlidur əziz Qurana,
Biz də gedər oldux axır zamana,
Haram girdi, halal gərdən içəri,
Aşix Ömər degmə sözi söyləməz,
Nəsihət eyləsə, kimsə dinləməz,
Axır bu dərt bizə eylux verəməz,
Əcəl oxi girdi sərdən içəri.

Məhtümi Bilür

Əzəl cənnət mubah derlər altundandır yapısı,
Dörd saatlux yerdən gəlür müşki ənbər qoxusu,
On səkkiz bin ələm derlər bu dünyanın həppisi
Bu dünya fani dünyadır dəvr edib gəzən bilür.

Ustasına xizmət edən ölərkən izzət bilür,
İblisə tabi olan ataşın süzən bilür,
İnçil, Tavrət, Zabur, Quran – dörd kitabdur,
O da haqdur haqqüçün oxuyub yazan bilür.

Der Məhtümi dərt bənim, möhlət bənim,
Şükür olsun ol xudaya söz bənim, söhbət bənim,
Yetmiş iki millət həppisi diyar cənnət bənim,
Varmayın, bəlli olmaz, oni bir sübhan bilür.

Fələk

Çoğusuni vətəmindən atar qürbətə fələk,
Çoğusuni nazlı yardan ayırur cüda fələk,
Çoğusi diyar bən gülərim, həm onun binası yox,
Beyğafildən məraq verib yandırur oda fələk.

Kəfdən kəfa höküm edən, neylədin Süleymani,
Ol taşi sıxıb un edən zal oğlı Rüstəm hani,
Qeybənün qapısını qoparan ol Ali Aslan hani?
Vəlisiz etdin qəbrini, buraxdin yada, fələk.

Yüz yigirmi dörd bin nəbi bü çəkirə,
Otuz altı bin səhəbə, dörd çəriyar²¹ hani,
Der Məhtümi, qəflətdən seyir etsin faniya,
Neçə adil padişahi yetürməz şada fələk.

***Dərtli
Dedim***

Ərvahi əzəldən əvvəlkü savdada,
Ərustun kitabında bən belə dedim,
Qoyma bəni ənəçründə xitafda,
Kafirlər “la” dedi, bən “ila” dedim.

Nəçarə gül əmri zühürə gəldi.
Atasi məxpəqat həp zakir oldi,
Hər əvrah gendini bir oldi buldi,
İmami iqrami bən səndə dedim.

Dərtli bu işlərdən işpad olmadı,
Sənsiz məhşər yeri gülşən olmadı,
Çox Nəbiya vardım, imdad olmadı,
Şəfəat kamili Mustafa dedim.

***Molla Məhəmməd Səfili
Cami***

Oxiyanlar olsun agah,
Münafika cəfadur bu.
Buyurub camiya gələn,
İstiyənə səfadur bu.

²¹ Dörd çəhriyar – dörd xəlifə – Red.

Təfəkkür ol, dəli könül,
Zikr et səni yaradani.
Gərək dünya, gərək uxra
Hər gələnə səfadur bu.

Der Səfili, bax camiya
Dünyay gəzdim gəldim gənə.
Əzən verür əzən bizə
Hax yoluna köprüdür bu.

Camican

Xerolilər Osmannıya qaçarlar,
Ermanilər sədirlərə keçarlar,
Cami havlisində şarab içarlar
Nə gündən günlərə qaldın, camican.

Ermanilər gəlür bunda tururlar,
İstikani bir-birinə vururlar,
Əzənin yerinə zəngi vururlar,
Oxunmaz əzənlər, qaldın, camican.

Ermanilər kəndi dinin taparlar,
İstikani bir-birindən qaparlar,
Mehrabın yerinə bir xaç tikarlar.
Nə gündən günlərə qaldın, camican,

Səfili bekar durub gəzməsin,
Ermənilər camiləri bozmasın,
Allah sənin işin hillə bəzəsin,
Xeyir olsun sənin işin, camican.

Yatarlar

Səhərdən oğradım məzəristana,
Dünyadan əlini çəkmiş yatarlar,
Nə bağa baxarlar, nə də bostana,
Əcəl vədəsini içmiş yatarlar.

Məhv olub içmişlər zəhərdən bada,
Bir kimsə gülmədi fani dünyada,
Gözləri arşdadur, yüzlər kıblada,
Hər keş əkduğunu biçmiş, yatarlar.

Nə oldi bizdən kalan ərənlər,
Topraxda yatiyer neçə bin canlar,
Dünya bənim diyan sahib qıranlar,
O taxti tacından keçmiş, yatarlar.

Cümlə möminlərə hakkın rəhməti,
İki cahən sərvərinin hörməti,
Dilərlər sağlardan xeyir-xeyrəti,
Qoluni duaya açmış, yatarlar.

Çalışıb-çalışıb boş qalmıyanlar,
Məhrum qalmaz Allah diyanlar,
Neçə beqzədə təzə cavanlar,
Dünya muradından keçmiş, yatarlar.

Məvlənin əmridir düşdux bizlər,
Tarixdən yadigar kalsın bu sözlər.
Al duvaxli gəlinlər, köçəcəx qızlar,
Zülfünü toprağa tökmüş, yatarlar.

Neçə əvliyalar, neçə nəbilər,
İlimə əməl edən, haqqa tabilər,

Gendini bilmiyan cavan səbilər,
Müğri quşi kimi uçmuş, yatarlar.

Bu sözləri dinliyanlara oldi güci,
Getdi dünyanın ləzzəti, kaldı puçi,
O səvgülli ana-baba necoldi?
Qorxuli köprilərdən keçmiş, yatarlar.

Səfili zikr edər, şahların şahı,
Gündən-günə artiyer bu mərəq dəxi.
Əvliya-ənbiya mömin ərvahı,
Cənnətdən pəncərə açmış, yatarlar.

Novruz və Nəcibin deyişməsi

Novruz:

Bizdən sələm olsun Nəcib qardaşa,
Qanad bağlab, uça bilməm, bu nədür?
Qurşab turqan²² yazan dilim əcəbdür,
Gözüm görüb qaça bilməm, bu nədür?

Nəcib:

Novruz ağa, pirdən rüsxət almışın,
Qanadin gen yazib uça bilməzsən,
Yolun paylab turqan²³ yavaş əcəldə,
Gözün görüb ondan qaça bilməzsən.

Novruz:

Nə camaldur, nə şölədür, nə tabdur,
Nə qələdur bir ləhzədə qalıbdur,
Nə dəryadur, nə ümmandur, nə abdur,
Qətrəsindən içə bilməm, bu nədür?

²² Qurşaq turqan – bəzənib qurşanıb duran – Red.

²³ Paylab turqan – güdüb duran, gözləyən – Red.

Nəcib:

Xaqin camaldur, şölədür, tabdur,
Bir dil incitsən gəlib xarabdur,
Həqiqət ümmandur, təriqət abdur,
Şərnən şərmində keçə bilməzsən.

Novruz:

Ayıq Cəbrayıl tutar qaylı dünyada,
Onun ilə kimlər taldı iradə,
Bir tilsim, bir köqtə, bir ağada,
Mənasını açə bilməm, bu nədür?

Nəcib:

Cəbrayilin çayı haqqın yolidur,
Dörd periştah vardır onqu solunda,
Üç yüz altı kitab pirlər qaladı,
Oqumay mənasını açə bilməzsən.

***Usta Mürtəz
Söyliyəm***

Xuda ki yaratdı cümlə aləmi,
Bu qurulmuş kainatdan söyliyəm,
Qüdrətindən yaratdı ol mübarək qələmi,
O yazduğı xub ayatdan söyliyəm.

Qələmə əmr etdi şahların şahı,
Titrədi qələm, turmadi dahi,
Beş yüz yilə yazdı bir bismillahi,
O yazduğı xub ayatdan söyliyəm.

Ondan sonra yaratdı iki nuruni,
Qəndillə ziyaladı biri-birini,

İki tağ xəlq eylədi, ərvahların yerini,
O görülən ziyarətdən söyliyəm.

Çox adamlar o nurpari görmədi,
Hər adama Allah sənət vermədi,
İblis “la” dedi, “illa” deyib səcdəyə varmadi,
Ona gələn bin naletdən söyliyəm.

O ki nalet xaltasi keçdi şeytanın başına,
İki ərvah heç gəlmədi xoşuna,
Ondan düşdi Həzrəti Adamın peşinə,
Gətürdüğü ədavətdən söyliyəm.

Həzrəti Adam uydı Havvanın sözünə,
Düşmənlux etdilər özi-özünə,
Aqibət çıxdilər dünya yüzünə,
Törətdüğü o millətdən söyliyəm.

Şeytan ədavətinən girdi davaya,
Cənnətin qəpisində çox yalvardı xudaya,
Axır buğday yedürdi Həzrət Havvaya,
Nəx olunmuş xəcələtdən söyliyəm.

Yetmiş iki çift bala toğdı Havva Anadan,
Həp söyliyəm bayan edem binadan,
Olub-olub həp çəkdiilər fənadən,
Türli-türli o millətdən söyliyəm.

Kimi urus oldı, kimisi gürci.
Kimisi oldı cəhənnəm xərci,
Şitdən əmələ gəldi islamın burci,
Şitdan kalan mohumatdan söyliyəm.

Mohumat Şitdan Nuha yetişdi,
Nuh peyğəmbər bir tufana qarışdı,

Musa peyğəmbərə ehsan erişdi,
Oxuduğı ol Tövratdan söyliyəm.

Tövrati oxudi Həzrəti Musa,
İncilin hikmətin işlədi İsa,
Zabur da Davuta verildi hisa (pay),
Məhəmmədə gələn nübuətdən söyliyəm.

Məhəmməd döşəgində yatarkən gecə,
Cəbrail gətürdi oni mehraca,
Ümməti üçün Haqqa eylədi rica!
Yüzi qara bu millətdən söyliyəm.

Bizim üçün ağıladı orada Rəsul,
Namazi, oroci eylədi qəbul,
Quraninən sübut, bu yalan dəğül,
Oxuduğı ayət – beyinətdən söyliyəm.

Namazi, oroci gətürdi bizlərə,
Bir-bir tərif edem, qardaş, sizlərə,
Oniki yaş oğlanlara, doqquz yaş qızlara,
Boynumuzda olan farz sünnətdən söyliyəm.

Peyğəmbərin vayizi əshaplara xoş gəldi,
Allahdan qorxanın gözlərindən yaş gəldi,
O vaxtdan gövdəsi yox, kəsük baş gəldi²⁴,
Peyğəmbərə şikayətdən söyliyəm.

İsmi sorarsın, Abdullah adi,
İnayət eylə, ya Rəsul, dedi,
Oğluminən gövdəmi dəv yedi,
Yesir gedən ol avratdan söyliyəm.

²⁴ Kəsük baş gəldi – məşhur “Kəsikbaş” hekayəsinə işarədir – Red.

Qırx qulaçdur quyusunun dərini,
Ali kəsdi kafir dəvin sərini,
Genə kesux başa verdi halal yarını,
O vaxtki ədalətdən söyliyəm.

Dəvin cümlə əşyasını aldilər,
Sağ-salamat Mədinəyə gəldilər.
Altun-gümüşünü miskinlərə böldilər,
O verilən sadağatdan söyliyəm.

Yüz min möhnətinən qazanıldı Məhəmməd ol!
Baxın bu tarixdə hörmət hani,
1373 oldi dünyanın sini,
Hazır gedən siyasətdən söyliyəm.

Cahillər aqillərə hörmət bilmədi,
Tərk oldi namaz, kimsə qılmadı,
Əski oxumişlərdən kimsə qalmadı,
Yesir qalan salavatdan söyliyəm.

Gündən-günə cahillər çox törərlər,
İncidür adami, yürək yararlar,
Yəhudilər su kənarında ararlar,
Zühur edən salavatdan söyliyəm.

Tövbə qılın, qardaşlar, günahdan çıxın,
Həp, gücüz çatduxca, salavat oxun,
Əcəlin çıxması gəlmişdür yaxın,
Bir gözi kor bed sifətdən söyliyəm.

Dəccal çıxıb: – Dünya bənim – diyacax.
Yetmiş min yəhudi ona uyacax,
İslamları çox əzaba qoyacax,
Eyləduğı həqarətdən söyliyəm.

Dəccal vilayətlərə yayacaq namə,
Eşidən möminlər dalacaq qəmə,
Toplanıb mislimanlar dolacaq Şama,
O vaxtdaki kəramətdən söyliyəm.

Dəccal Şamın bir məhləsinə qonacaq,
Əhli-islam cami-ümmiyaya dolacaq
Ağ minarətdən Mehdi enəcəx,
Baş kesici bir cəlladdan söyliyəm.

Orada axacaq Dəccalin qanı,
Cəhənnəmə gedəcəx o murdar qanı,
İslamlar sürəcəx gözəl dövrani,
Şöhrət bulan şərəfətdən söyliyəm.

İsa müəzzin oləcəx, Mehdi Ali-imam
Geçəcəx üstlərindən xeyli zaman,
Qırx yıl xəlifəlik edəcəx Mehdi
Kitab içrə rəvayətdən söyliyəm.

Bu sözümdən anan kişilər qanəcəx,
Günəş əvlə yerindən geri dönəcəx,
Varıb gedib, o, məşrixdən enəcəx,
Bir qaranlux zülmətdən söyliyəm.

Dəryadan bir duman gəlsə gərəkdür,
Dünyayı bir zükəm alsa gərəkdür.
Adamlar onda-bunda ölsə gərəkdür.
Bu oləcəx hekayətdən söyliyəm.

O zaman üfürəcəx İsrafil suri,
Titrədib dağları, yıxəcəx yeri,
Dağlar para-para olub tökəcəx bari,
Qalur qabba salavatdan söyliyəm...

...Bir mömini yetmiş hürü azından,
Doymax olmaz hürilərin nazından,
Nurlar şölə verür peyğəmbərin yüzündən,
İsmi pak bir səhadətdən söyliyəm.

Burda tamam oldi dünyanın sözi,
Törəmiyəcax camahatın oğul-qızı.
Ağaçlar meyvə vermiyəcax, qoyunlar quzi,
Tamam oldi, nihayətdən söyliyəm.

Cənnətdən qulağıma gəldi bir sədə,
Çağırın Usta Mürtəzi, qalmasin yada,
Ərənlər əlindən nuş etdim badə²⁵,
Bəndə olan kərəmətdən söyliyəm.

Hani?

Unudulmaz aci vardır canımda,
Görüb söyləduğüm ərənlər hani?
Qohum-qardaşdan kimsə yoxdur yanımda,
Sağımda-solumda turanlar hani?

Çox ağladım, yaşlar axdu sinəmə,
Qədir-qismət yetişdi bu dəmə,
Bir kamil yox, gəyrət verə adama,
Gövül təsəllisi verənlər hani?

Usta Mürtəz, çatamadux murada,
Beyhuda ömrümüz geçdi arada,
Nə molla var, nə kəfin var burada,
Üstümüzə oxuyan Quranlar hani?

²⁵ Vaxtilə Usta Mürtəzin mənə söylədiyinə görə, o, badə içərkən yuxudan oyadıldığı üçün “haqq aşığı” badəsini sonadək içə bilməmişdir – Red..

Cabir Xalidov
Yurda dua etmeduxca

Yurt severlik sayılır mi?
Yurda dua etmeduhça.
Yatmış bahtum ayılır mi?
Yurda dua etmeduxca.

Etrafan bak, şeytan, cindür,
Koruyanın haktur, dindür,
Hasret senin nasibindür,
Yurda dua etmeduxca.

Hak dergaha getmiş sayma,
Muradına yetmiş sayma,
İbadetin bitmiş sayma,
Yurda dua etmeduxca.

Biz umursuz olamayız,
Bele yesir kalamayız,
Bin çalışsah alamayız,
Yurda dua etmeduxca.

Yurt sevgisi kasıb olmaz,
Atem diye kesib olmaz,
İstesek de nasib olmaz,
Yurda dua etmeduxca.

Çel-çocukta veten desin,
Varan desin, yeten desin,
Acap nasıl veten desin,
Yurda dua etmeduxca.

Hayıf herkes Şamil degül,
İsmet degül, Ramil degül,
İmanında kâmil degül,
Yurda dua etmeduxca.

Her sanatkar Habil olmaz,
Mehmet, Yakup, Gabil olmaz,
Yalvarışın kabul olmaz,
Yurda dua etmeduxca.

Câbir diyer hak yola koş,
Her duaya veteni koş,
Rabbimize güler mi hoş,
Yurda dua etmeduxca.

Hezreti Ali gerekdür

Bizi çoğ şeylere pişman ettiler
İmdada Hezreti Ali gerekdür.
Kardaşı kardaşa düşman ettiler
İmdada Hezreti Ali gerekdür.

Halali haramdan saçmay öğreden
Gücinen hak yoli öğreden
Elminen göglere uçmay öğreden
İmdada Hezreti Ali gerekdür.

Adalet isteyip hakka koşmalı
Getreler birleşip derya çoşmalı
Allah-Allah tağlar aşmalı
İmdada Hezreti Ali gerekdür.

Fayda yok tertibsiz, sırasız, safsız
Hiyanata ceza bağıssız, afsız.
Biz yazuh günehlüh, düşmen insafsız
İmdada Hezreti Ali gerekdür.

Zarżimali Arslan
Nəsihət

Ey oğullar, sizə bir söz soyliyem,
Təriqətdən bir nəsihət eyliyem,
Yetmək olsa bu sözlərin qədrinə,
Başımı yolunda qurban eyliyem.
Oğul, uyma sən şeytanin sözunə,
Nalet olsun o məlunun yüzünə,
Səni atar bir zindanın özünə,
Gül yüzün zəfərən eyləmə, oğul.
Fürsət əldə ikən hörmətin saxla,
Daim ata-ana əhvalin yoxla,
Yoldan çıxanların yoluna baxma,
Yüzi qara qalma, gül yüzli oğlum.
Oğul deyib taği-taşlara qatdim,
Sənin üçün gözəl binalar yaptım,
Halal mehnət edib rızqımı tapdım,
Halali-harama qatma sən, oğul.
Oğul, insafli ol, harami yemə,
Böyügə hörmət et, köti söz demə,
Ata-ana könlünü qoşma sən qəmə,
Daim yüzi açux olursun, oğlum.
Oğul deyə ata-ana qəm çəkər,
Sənin üçün gözdən qanlı yaş tokər,
Bir günü görməsə həsrətin çəkər,
Köti yoldan əl çək, gül yüzli oğul.
Oğul, sən şeytana etmə güməna,

Atar səni yoldan, edər divana,
Yıxar əvi barxın eylər verana,
Gedər əldən külli varin, ey oğul.
Ey oğul, haramın olmaz binasi,
Yalan soyliyanın yanar xanasi,
Südün halal etməz ona anasi,
Yalaninən haram yıxma sən, oğul.
Haramınan qursan altundan bina,
Nə heyf, faydasi heç olmaz sənə,
Nəsihət edərim, qulax ver bənə,
Harami tərək eylə, gül yüzli oğul.
Oğul, haramdan qaç, nəbəkər olma,
Haqqın divanında günahkar olma,
Haram yeyib yanına gəlmə,
Razi olmam səndən, ey qanmaz oğul.
Qüvvətən inanma, olursun düşgün,
Verən olmaz sənə fələğin köşkün,
Geçər fani dünya ha ki bir beş gün,
Axırı peşiman olursun, oğul.
Hərdəm yada salıb, unutma bəni,
Gönlümüzdə Quran, Allahi tani,
Sizdən əvvəl keçən yığıtlər hani,
Onlardan ibrət al, ey gözəl oğul.
Arslan der nəsiyat tutan sağ olsun,
Halal qazan, daim könlun ağ olsun,
Desinlər məşallah, gülyüzli oğul.

Bağışla bizi

Əzəl yox idux, yaratdın bizi,
İlim əta eyləyib oxutdun bizi,
Qəlbimizdə daim Allah sözi,
Anın hörmətiçün bağışla bizi.

Topraxdan xalq etdin bizi,
Yenə toprağ etdin ol tənimizi,
Cənnətdən əlayə qoy canımızı,
Anın hörmətinə bağışla bizi.

Şükür olsun, misliman yaratdın bizi,
Qəlbim işrə təsdiq etdim səni,
Özümə haqq bildim çəni-sübhani,
Ol gözəl adına bağışla bizi.

Günahımız çoxdur, af et canı,
Gözümü açıb tanıdım səni,
Bulürüm, yaratdın bütün cahani,
Anın hörmətinə bağışla bizi.

Nerədən qəlbimə saldın bu sözi,
Adama can verdin, cəsəd, həm iki gözi,
Qurana yığışmış o gözəl yazı,
Anın hörmətiçün bağışla bizi.

Adami xalq etdin ərzi topraqdan,
Ona ilm verdin yeşil yapraqdan,
Havva hilləsinən çıxdı cənnətdən,
Onun hörmətiçün bağışla bizi.

İbrahim Allahi haxlinən buldi,
Xoş iqrar eyləyib misliman oldi,
Gökdə mələklərin xoşuna gəldi,
Onun hörmətiçün bağışla bizi.

Musa inanmışdı əsasına,
Firavun qərq oldi Nil dəryəsinə,
Mələklər gəlmişdi tamaşasına,
Onun hörmətinə bağışla bizi.

Məryəm namazını mələklər qıldı,
Ol İsa qəvmindən fərəqət oldi,
Çıxdı gög yüzünə məkənin buldi,
Onun hörmətiçün bağışla bizi.

Axır zaman oldi, toğdi Mustafa,
Bütün cahan oldi nurilə səfa,
Kafirlər əlindən çox çəkdi cəfa,
Onun hörmətiçün bağışla bizi.

Binbir ismin vardır, yoxdur gülşanım,
Kamala yetirdün, buldum imanın,
Yetürdün nemətə çəni sübhani,
Verduğun nemətə bağışla bizi.

Səfil Arslandır bu sözi yazan,
Camidə oxunur Xütbəylə əzən,
Eşitdi möminlər gəldi ramazan,
Ramazan ayına bağışla bizi.

Bu ayda qapanur cəhənnəm qapisi,
Cənnətdə yapılıur mömin yapisi,
Oroc tutanların görür həppisi,
Tutulan oroqa bağışla bizi.

Yetişdi bayramlar, qıldux namazi,
Qol bağlayıb haqqa etdux niyazi,
Məzlum qullarınux, ol bizdən razi,
Ol əziz günlərə bağışla bizi.

Müəzzin nida etdi bizi, səflər düzültdi,
Silindi günahlar, səbəb yazıldı,
Xütbə oxur imam, qəlblər saz oldi,
Oxunan xütbəyə bağışla bizi.

Xütbə tamam oldi, oxundi Quran,
Eşitdi möminlər, buldilər iman,
Sənə müti oldux, sahibi zaman,
Oxunan Qurana bağışla bizi.

Şükür olsun Allaha, borci əda etdux,
Sarılib möminlərlə əl-ələ tutdux,
Bir-birin çağırıb ziyarət etdux,
Ol nazi nemətə bağışla bizi.

Arslan aşix ol Allahın adına,
Genə bir söz gəldi bənim yadıma,
Çağırtdım sübhani, gəl imdadıma,
Ol gözəl adına bağışla bizi.

Həmdi Yitgün

Olur

Mömin olanın dilində
Daim Allah adi olur
Allahın da o bəndənin
Üstündə qanadi olur.

Şəkk etməsə varluğuna
Şükür etsə birliquna
Daim dursa qulluğuna
Həyatının tadi olur.

Kim daima qılsa namaz
Kötlük ona ulaşamaz.
Şeytan bilə yanaşamaz
Dörd tərəfdən badi olur.

Hakli olsan diləgində
Allah turur köməgində
Allahsızın yürəgində
Cəhənnəmin odi olur.

Yitgün, gendin salma oda
Köti insan düşer bada
Bu dünyada qurtulsa da
O dünyada sudi olur.

Güləhməd Şahin
Ramazan

Ehli-islam olanın derdine derman Ramazan.
Edecek gül gohulu cennete mehman Ramazan.

Cani dilden isteruh varluğuni ey yaradan.
Gelişi nurla doli, ey gözəl zaman, Ramazan.

Açılmış her camının pır kapısı yüzümüze,
Nur ile dolmuş içi, ol buna heyən, Ramazan

Kalbi temüz olana bir Allahın rahmeti var,
Nanköre, nanecibe bulunmaz yanən, Ramazan

Mubarek kademlerin yolumuza nur saçıyer,
Bu nurdan güç aliyer, ehli Müslüman, Ramazan.

Gönülde şad oliyer, Leylayi-Kadir gecesi,
Bunu tasdik ediyer, okunan Kuran Ramazan.

Her geçe şerefine diz çökeruh, yalvaruruh,
Var olsun şu dünyada din ile islam, Ramazan.

Cani-dilden tutana bir kanattur şu dünyada,
Ahirette cennete yazacah ferman, Ramazan!

ASIF ABBAS OĞLU HACILI – 1960-cı ildə Borçalının Sarvan şəhərində (indiki Marneuli) anadan olmuş, orta təhsilini Bakıda almışdır. 1982-ci ildə BDU-nun filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Mifologiya və folklorşünaslıq, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, poetika, türk etnik mədəniyyəti, müasir ədəbiyyat üzrə tədqiqatlar aparır, tərcüməçiliklə məşğul olur. 1980-ci illərin ortalarından Axısqa türk folklorunun və etnoqrafik materialların toplanması və tədqiqi ilə məşğuldur. Axısqa türklərinin tarixinə, etnik mədəniyyətinə və folkloruna həsr olunmuş bir sıra əsərlərin, o cümlədən, “Qəribəm bu vətəndə. Axısqa türklərinin etnik mədəniyyəti” (1992), “Axısqa türk folkloru” (Bakı, 1998; Ankara, 2001; Bakı, 2009 – əlavələrlə və yeni tərtibdə), “Axısqa türkləri: Vətən bilgisi” (İstanbul, 2009) adlı kitabların, Azərbaycanda, Türkiyədə və başqa ölkələrdə dərc olunmuş onlarla məqalənin müəllifidir. 1980-ci illərin axırlarında musiqiçi Faiq Azqurlu ilə birlikdə axısqalı tələbələrdən ibarət “Ümid” folklor-etnoqrafik qrupunun yaradıcılarından olub. Türk Dövlət və Cəmiyyətlərinin X və XI Dostluq, Qardaşlıq və Əməkdaşlıq Qurultaylarının iştirakçısı, XI Qurultayın «Beynəlxalq əlaqələr, Media və İnformasiya Texnologiyaları» komissiyasının katibi olmuş və həmin qurultaylarda Axısqa türklərinin problemləri, xüsusən, milli maarif və mədəniyyət, repatriasiya məsələləri üzrə məruzələr etmiş, məruzələrin müddəaları qurultayların qərarlarında əks olunmuşdur. I Uluslararası Axısqa türkləri qurultayının, Axısqa türkləri "Vətən" cəmiyyəti qurultaylarının iştirakçısı, “Borçalı”, “Qaraçöp” cəmiyyətlərinin idarə heyətinin üzvü olub. Bakı Slavyan Universitetinin professoru, Yazıçılar Birliyinin üzvüdür.

CABİR XALİD OĞLU XALİDOV – 1951-ci ildə Səmərqənddə anadan olmuş, 1959-cü ildə ailəsiylə Azərbaycana köçmüşdür. 1969-74-cü illərdə ADU-nun filologiya fakültəsində təhsil almışdır. 1974-1985-ci illərdə Saatlı rayon Oktyabrabad (Şirinbek) kənd orta məktəbində Azərbaycan dili və ədəbiyyatından dərslər demişdir. 1985-ci ildən kənd mədəniyyət evinin rəhbəri olmuşdur. İstanbulda “Yurda dua etmədikçə” (2004) şeir kitabı çap olunmuşdur. Əməkdar mədəniyyət işçisidir. “Vatan Eşqi” qəzetinin baş redaktorudur. İstedadlı şair və alim, gözəl folklor bilicisi, vətənpərvər ziyalı, el ağsaqqalı olan Cabir müəllim gəncliyindən vətən mücadiləsinin fəal iştirakçısı, liderlərindən biridir.

*** *** ***

*Kitab «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 07.11.2014.
Format: 84x108 1/32. Qarnitur: Times.
Həcmi: 6,7 5 ç.v. Tiraj: 500. Sifariş № 209.
Qiyməti müqavilə ilə.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az